

**ЎЗБЕГИСТА РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЁКАРЫ ВЕ ЙЎРИТЕ
ОРТА БИЛИМ МИНИСТИРЛИГИ**

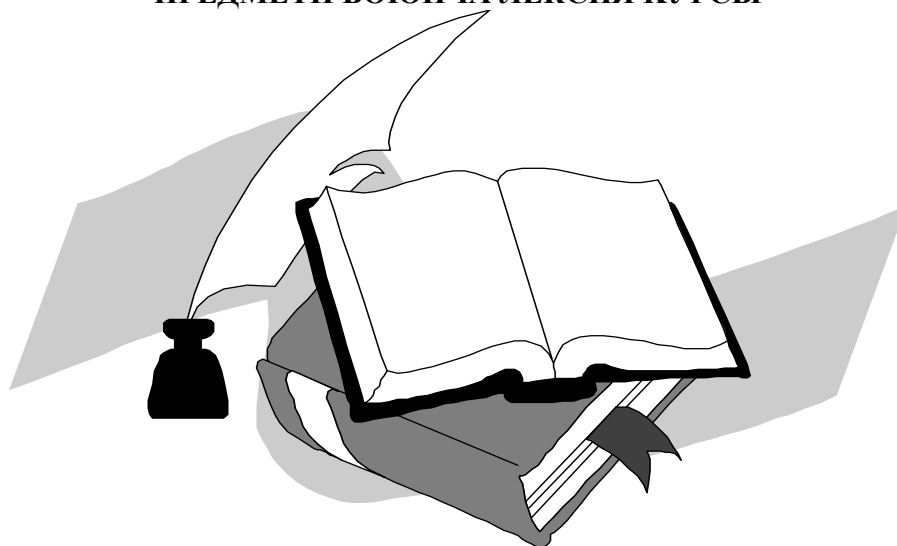
БЕРДАК АДЫНДАКЫ ГАРАГАЛПАК ДЎВЛЕТ УНИВЕРСИТЕТИ

ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ

ТҮРКИ ФИЛОЛОГИЯСЫ КАФЕДРАСЫ

ТҮРКМЕН ХАЛК ДЎРЕДИЖИЛИГИ

ПРЕДМЕТИ БОЮНЧА ЛЕКСИЯ КУРСЫ

ДУЗЕН: АВЕЗКЛЫЧЕВА С.

НӨКУС - 2006

**Тема: Халк дөредижилиги хакында умумы маглумат.Түркмен халк
дөредижилигиниң кемала гелмеги ве өсмеги.**

План.

1. Түркмен халк дөредижилиги предметине гириш.
2. Халк дөредижилиги хакындакы гарайышлар.
3. Халк дөредижилигини өврениш ылмы.

Д. д. Халк дөредижилиги нәме. Авторлы эдебиятдан нәхили тапавуды бар. Халк дөредижилиги хакында гадымы греклерин пикирлери. Халк дөредижилигиниң халкың өз тарыхында, этнографиясында, меденетинде хем эдебиятында тутан орны, онуң дурмуш билен багланышыгы.

Дөредижилик дийлен зат дурмушда бир вагтлар болуп гечен зады чепер образлар аркалы беян этмекдир. Онуң хер бир аиратынлыгы бардыр, сөз сунгаты дийилйән өзүниң әхли дийжек задыны оваз аркалы беян эдйәрлер. Дөредижилигин чепер сөзлер аркалы беян этмек билен чәкленйәр. Дөредижилик дийлен зат дурмушда болуп гечен, я-да болаймалы вакалары чепер образда гөз өңүне гетирмекдир. Халк дөредижилиги эсерлериниң хер бири илки башда ким хем болса белли бир адам тарапындан дөредилипдир. Меселем: Гөроглы эпосының 44- шахасы бар, онуң шу вагткы вариантыны бир вагтда язып болмаз. Халк дөредижилиги хемише үйтгәп, өзгерип, ыза гидип дур. Хер дөвриң өз эдебияты бар. Авторы бар болан эдебият хич-хили үтгемейәр. Халк дөредижилиги гөрәймәге хемме вагт өсйән ялы болуп гөрүнйәр, эмма хәзир халк дөредижилиги ыза гайдяр. Халк дөредижилик эсерлери шол бир вагтың өзүнде хем миллий хәсете эе хем-де тарыхындан өркүни үзенок. Халк дөредижилиги эсерлеринде тарыхы шахсетлер хем бар. Бирнәче тарыхы шахисетлер хер дөвлетде хем өзүниң тәсирини йитиренок. Ол әхли халкларда бар. Милли хәсетдәкилерине бизиң шахырларымыз гошгылары эсерлери дегишлидир. Халк дөредижилиги милли хәсетде боляр шол бир вагтың өзүнде-де гутарныклы дәл.

Халк дөредижилиги хакындакы гарайышлар.

Халк дөредижилиги ол халкың сап тарыхы язгысы дәлдир. Шоңа гөрәде оны историяграфия хөкүминде кабул этмек болмаз, шол бир вагтың өзүнде халк дөредижилиги тарыхың сүресинден алынып галынан, баггоюн шекилинде гөз өңүне гетирмели хем дәлдир. Халк дөредижилиги тархың белли-белли пурсатларыны, белли-белли тарыхы шахслары шөхлелендирмек билен ынсаның рухы идеологик ахвалатының ачылмагына хызмат эдйәр.

Аслында эдебиятың везипеси хем шондан ыбаратдыр, эдебият вакалары умумылашдырылып, синтезлэп образлы беян эдйэр. Тарых болса вакалары конкрет анык беян эдйэн ылымдыр. Тарых билен эдебиядың өзара гатнашыгы ве тапавуды барада гадымы грек филосфы Аристотель шейле языпдыр.”...Шахырың боржы дурмушда болан вака хакында айтмак болман эйсем диймели болуп билэйжек ягдайлары беян этмекден ыбаратдыр, ине шонуң үчин шахыр ве тарыхчы бир-биринден ,бириниң богун өлчегини пейдаланянылыгы билен тапавутланмаяр. Гередотың эсерлери гошгы сетирлеринедэ гечирмек боларды, барыбир ол гошгы серирлеринде болмадык халатындакы ялы тарыхлыгына галарды.Олар бири-биринден бириниң хакыкатда болян вакалары,бейлекиниң болса болуп билэйжек затлары айдянлыгы билен тапавутланяр.“ (Аристотель “поэтика “ Масква 1951-й 67-68-сах)

Эдебиятың тарыха болан гатнашыгы оларың бири-бирине болан мынасыбетинде хем сакланяр. Хемме вагт тарыхың хэсети эдбиятына габат геплип дурмаяр. Шонуң терсине эдебиятың өсүши шол дөвриң жемгиетчилик гатнашыгыны алапатландырып биленок. Эдебиятың өсүши тарыхындан үзнэ дэлдигини назара алмак болян относительно өзболушлыкда дийип белэп боляр.

Мысал үчин агыр экеплотацияның зулумы астында яшан халк гечмиши тарыхы формацияларда сунгатың меденетиң эдебиятың ажайып нусгаларыны дөредипдирлер. Түркмен дурмушы билен баглылыкда айтсак зехинли адамлар тарапыдан дөредилен теке, пенди, емут,халылары дүрли непис шай сеплер, гурлан ымаратлар (Солтансанжар, Көнеүргнеч ядигэрликлери) “Горкут ата “ “Гөроглы “ “Шасенем - Гарып “ ялы эдеби нусгалары ятлап билерис. Тарыхың эдебията гатнашыгы бардакы гүрринде Нурмухаммет Андалып, Дөвлетмәммет Азады, Магтымгулы Пырагы ялы зехинлилери оларың галдырып гиден эдбеби ядигэрликлерини ятлап гечмели. Эдебиятың тарыхы гатнашыгы барада К.Маркс “Сыясы ыкдысадыетнң танкытланшы догурсында “ диен ишинде шейле дийип языпдыр”Сунгат барасында онуң, белли роважланыш дөврлериниң жемгиетиң гурлышының айдалы склети болуп дуран мадды эсасының өсүши биленде асла лайыктыкда болмаяндыгы мәлимдир. Грек мифологиясының грек сунгатының диңе бир хазынысы дэлде эсасы боландыгы мәлимдир. Догурдан-да К.Марксың беллейши ялы гадымы грек мифологиясы тарыхы формацияларының иң пес гөрнүши болан гул эчилик заманында грек сунгатының дэл эесем дүниэ меденетиниң өсүшине тэсир этди. Поль-Лафарч “...Халк дөредижилигиң тарыхы гыматы оларың хайсыда болса белли бир шахс тарпындан дөредилен эсерлерден екарда дурянлагыдыр, ине шонуң үчинем өзүмизи ялңышлыга элтдирермикэ дийип ховатырланман ондан

аркайын пейдаланып болар дийип беллөпдир. М.Горький халк дөрөдижилиги хакында гаты көп затлар айдып гечипдирлер. Ол халк дөрөдижилиги эсерлерини оканда шейле диен экен.

Биз эдебиятчылармызың тарыхчылармызың үнсүни халк дөрөдижилигине чекмели гой олар халк дөрөдижилигини топласынлар шондан өвренсинлер ве өвретсинлер диййэр.

Асырлар бойы халк көпчүлигиниң арасында дилден-диле, несилден- несле гечип, ятдан айдылян шахырына эдеби дөрөдижилиге халк дөрөдижилиги дийилйэр. Халк дөрөдижилиги мазмун хем форма тайындан дүрли -дүрлүдир.

Зэхметкеш халкың арасында уссат хем талантлы адамлар болыпдыр. Оларың кэбири хүнэрли эллери билен овадан нагышлы халылар, кешдели гейимлер, белгили ядыгэрликлер де ве сунгатың гөрнүшлерини дөрөден болсалар, кэбири хем чепер сөзлери -пикирлери дөрөдипдирлер. Ол пикирлер халк көпчүоигиниң тагаллалары нетижесинде чепер эсерлере өврулипдир. Ол эсерлери халк асырлар довамында кэмиллешдирип гелипдир.

Халк дөрөджилги хас гадым дөвүрлерде, хениз хат-совадың ек вагтында уграпдыр. Халк дөрөдижилигиниң дөрөсеге захмет процесси ылен ве адамларың төверекдэки тебигат хадысаларына дүшүнжек болмаклары билен берк багланышыклыдыр. Халк дөрөдижилиги зэхмет процессиниң үйтгемеги, дурмушың тэзеленмеги билен үйтгешйэр, тэзеленйэр вк дөвре лайыклыкта тэзе мазмунлы, тэзе идеялы эсерлер дөрөдилйэр.

Гадымдан бэри дөрөдилип, өзгердилип, тимарланып гелинйэн халк дөрөдижилиги эсерлери йөне гүйменже, вагт гечирмек үчин дөрөдилмэндир. Оларың өз дөври ве соңракы несиллер үчин бахасына етип болмажак өрэн улы өвредижилек ве тербиелейжилек эхмиети бар. Халк өз чепер эсерлерини хут шу нукдайдан дөрөдйэр, тимарлаяр, кэмилдешдирйэр. Көп асырларың довамында энчеме дурмуш вакаларының, умасыз көп яшайыш сынагларының нетижесинде дөрөдилен ве кэмиллигиң ин белент дережесине етирилен (Захмет соңы-рехнет, Көп яшан билмез, көп окан билер, өзүңи сүйт билгин достуңы гаймак) ...ялы сөзлер дана сетирлердир. Олар ата-бабаларымызың адындан гөни тербие берижи эхеңде айдылар. Шонуң үчин хем халк дөрөдижилиги эсерлерине халкың эгсилмен акыл-пайхасы, байлыгы хүкмүнде гараляр. Языжыларың шахырдыр драматургларың халк дөрөдижилигине йүзленмедиги ве ондан гараз, бир зат өвренмедиги ёкдур.

Түркмен халк дөрөдижилиги, йыгналып оларың бирнэчелери ылмы тайдан дерңелди ве чап эдилип халк арасына ярадылды. Түркмен халкы өз фольклорыны язув үсти билен окамаклыга мүмкинчилик тапды.

Халк дөрөдижилиги дүрли жанрларда боляр. Олара, эсасан, айдым, лэле, хүтди, матал, накыл, шорта сөз, ёмак, монжугатды, санавач, яңылтмач, роваят, эртеки, дессан, эпос гирйэр.

Сораглар ве юмушлар.

1. Халк дөреджилиги дийип нәмә айдылар.
2. Халк дөреджилиги эсерлери авторлы әдебиятдан нәхили тапавутланяр?
3. Халк дөреджилиги эсерлери нәхили дөрәпдир.
4. Халк дөреджилиги хакында гадымы алымларың пикирлери?
5. Халк дөреджилиги эсерлерине тарых хөкмүнде середип болармы?

Пейдаланмалы әдебиятлар.

1. Абдыллаев Ө. Әдебият теориясының әсаслары.-А. 1975.
2. Баймырадов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы.-А. 1982.
3. Абдыллаев О. Түркмен халк дөреджилигиниң эртеки жанры.-А. 1977.

Тема. Фольклорда мифлер ве мифологики дүшүнжелер.

План.

1. Фольклорда дурнуклылык.
2. Фольклорда дурнуксызлыгың аламатлары
3. Фольклорда вариантлылык.
4. Мифлериң эмеле гелиши ве өсүши.

Д. д Фольклор нәхили дөрәпдир. Фольклорда илки дөрән зат нәме. Вариантлылык нәме. Фольклорның тербиечилик әхмиети. Мифики дүшүнжелер. Мифлериң халк дөреджилигиндәки орны.

Фольклор илки дөредиленде көпчүликлейин дөредилипдир. Фольклор дурныклы ве дурныксыз боляр. Ол эл мыдама херекетедир. Фольклор хер

халыкта бир хили боляр. Фольклорың умымы тебигаты дурныклыдыр. Хачан да ол диңе түркмен халк дөредижилиги хакында гүррүң эденде. Эмма фольклорың умумы өсүшине гөз өңинде тутанымызда фольклор дурныксыздыр. Ол бир несилден бейлеки несилег гечип билйэр ве бейлеки халкларың арасында айдыляр. Фольклор эл мудамы херекетедир. Ол халкың ислегине, арзувына ыкдысады, сыясы медений дурмушыны чепер беян эденде дилден- дил гечип яшамагыны довам эдйэрлер. Шейле эсерлер бир халкдан бейлеки халка гечип билйэрлер.

1. Халк дөредижилиги илки дурмуш жемгиетиниң дурнуклы дөвринде эмеле гелипдир. Бу дөврүң фольклорында берклик дурнуклылык сакланыпдыр. Соңкы дөврүң фольклорында дурнуклы темалар сакланыпдыр. Мысал үчин гахрыманчылык сөйги ве ватанчылык темалары.

2. Фольклорда ынсаның тебигатың важып меселелери чепер беян эдилипдир.

3. Фольклор халк эстетикасыны өзүне сиңдирипдир.

4. Фольклор халкың чеперчилик бабатда газаналарыны жемлейән сунгатдыр.

5. Дилден айдылянлыгы билен олар өзүниң дурнуклылыгыны саклап галар.

6. Фольклор бейлеки сунгатлар билен багланшыклыдыр.

7. Фольклорың вариантлылыгы. Вариантлылык фольклорың эсасы айратынлыгыдыр.

Эсерлерде мазмун тайындан үйткешилик болмазлыгы мүмкин. Мысал үчин Безиргени үч саны багшы айдан болса оларың айдан мазмуны үйтгешик болмаса ондакылар мазмундаш вариантлардыр. Эсериң вариантлылыгы дүрли-дүрлидир. Бир эсер долы болуп гелер, бейлекиси долы дәл болуп билер. Бир эсериң бир эпизоды ек болуп гелер.

1. Фольклорың жемгиетчилик гымматы. Фольклор акыл етирмек билмек идея, тербиечилик, эстетик тайдан жемгиетчилик әхмиетли гымматлылыкдыр. Фольклор халкың ахлагыны дурмушыны, дәп дессурыны ве гарайышларыны билмеге ве акыл етирмәге көмек эдйэр. Фольклорда халкың прогрессив идеялары жемленипдир. Фольклор халкың эстетика тарапыны канагатландырыян сөз сунгатыдыр. Әхли фольклор эсерлери көп вариантлыдыр. Вариантсыз фольклор ек. Халк дөредижилигиниң әхмиети гешмишимизе тарыхымыза, жемгиетчилик дурмушымыза дәп адаты этнографияны өврнемекде улы рол ойнайар. Тербиечилик әхмиети нуска аларлык образлардан өренмекдир. Гадымы түркмен халкы барадакы әдебият гаты бай әдебиятдыр. Түркмен халкының медениети дүниә халкларының медениетини имитлендирипдир. Фольклор илки дурмуш община гурлышылыгында дөрөйэр. Фольклорда илки дөрән зат мифдир. Түркмен

фольклорының дәрежеси мифология биле бағлыдыр. Мифлер адамзат аңының говшак вагты дәредилипдир. Тебигат хадысалары, яшайыш, дурмуш, гудрат барадакы говшак фантастики мазмунлы халкы эсерлере миф дийилйәр. Түркмен мифлери яшайшың эмеле гелиши хақындакы гадымы сөз сунгатыдыр. Оларда анмизим, фетишизм, тотемизим, зорастиризм ялы гадымы акымлар, гарайышлар сакланып галыпдыр. Түркмен мифологиясының башында аллатагала дуряр. Дүнйәниң ярадылышы адамзадың эмеле гелиши ве бейлекилер асырлар довамында адамзадың аңында чеперлешдирилип гелинипдир. Мифлери шейле бөлмек боляр.

1. Космогоник мифлер.
2. Этиологик мифлер.
3. Дини мифология.
4. Ярадылыш хақындакы мифлер.

Сораглар ве юмушлар.

1. Фольклор нәхили сунгат?
2. фольклорда дурнуksызлык диенде нәмә дүшүнйәрсиниз?
3. Фольклорда дурнуkлылык нәмә?
4. Вариантлылык диен термине нәхили дүшүнйәңиз?
5. Фольклорың жемгыетчилик әхимиети нәмеде?
6. Мифлер нәмә, оларда нәмелер беян эдилйәр?
7. Мифлер нәче топра бөлүнйәр?

Тема.Түркмен халк дәредижилигиниң классификасия бөлүниши.

Ишиң мейилнамасы.

1. Лирики жанр
2. Эпики жанр
3. Лиро-эпики жанр

Даянч дүшүнжеси

Жанрларың өз-ара бөлүнишлери. Айдымлар, аял-гызларың шахырана дәредижилиги. Накыллар ве аталар сөзи. Маталлар ве тапмачалар. Эсерлер

хайсы хәсиетлерине гөрә бөлүнйәрлер.

Халк дөреджилик эсерлери эсасан үч бөлүмден ыбаратдыр.

I. Поэтики (лирики) жанр. Бу жанр адымың ички дуйгылары билен иш салышйәр. Лирики жанр ашакдакы топарлара бөлүнйәр.

1. Айдымлар
2. Аял-гызларың шахирана дөреджилиги
3. Накыллар ве аталар сөзи
4. Маталлар ве тапмачалар
5. Дүрли чәрелер билен багланшыклы шыгыр сетирлери.
 - а) оюн сөзлери
 - б) санавачлар
 - в) яңылтмашлар
 - г) ырым эдилип айдылян сетирлер.
 - д) зикир яда ремезан
 - е) агылар
6. Күшдепди.

II .Эпики жанр.

1. Эртекилер.

2. Легендалар
3. Роваятлар
4. Шорта сөзлер, емаклар

II. Лиро-эпики жанр

1. Дессанлар
2. Эпослар
3. Дессан шеклинде айдылян роваятлар

Сораглар ве юмушлар.

1. Халк дөреджилигини нәме үчин шертли гөрнүшде жанрлара бөлйәрлер.
2. Поэзия жанрының дәп-дессур дийип бөлүниши.
3. Хайсы жанрда поэзия билен кысса гатышдырылып уланыляр.

4. Классификация бөлмегиң усулларыны айдып бериң.

Пейдаланмалы эдебиятлар.

- 1.Бертельс.Б.Э. Түркмен халкының эдеби гечмиши.А.1967.
- 2.Велиев Б. Түркмен халк поэзиясы. А.1983.
- 3.Шүкүров.Н. Түркмен фольклорында халкың дүнийәгарайшының шөхлелениши.-А.1979й.

Тема. Түркмен халк дөредижилигинде поэзия жанры.

Ишиң мейилнамасы.

- 1.Айдымлар ве оларың гөрнүшлери.
2. Той айдымларының айдылышы ве гөрнүшлери.
3. Айдымларың эмеле гелиш тарыхы.

Даянч дүшүнжеси. Айдымлар хачан дөрәпдир, айдым дийип нәмә айдылар, айдымлар нәче топара бөлүнйәр, той айдымлары нәхили ерине етирилйәр, яр-ярлар, лоллужанлар, лееранлар, дөнемлер, өлеңлер хачан ве нәхили айдылар.

Белли бир хең билен саза гошулып, лабызлы айдылян шахырана әсерлере айдым дийилйәр. Хер бир айдымың өзүне махсус хеңи болмалыдыр. Айдымлары профессионал багшылардан бейлеки адамлар хем айдып билйәрлер. Айдымлары көпчүлик болуп-да, еке-екеликде хем ерине етирйәрлер. Көпчүлик (хор) болуп айдым айтмак түркменлерде, әсасан соңкы дөвүрде йүзе чыкды ве камиллешйәр.

Айдымлар өзлериниң тематикасы боюнча бирнәче гөрнүшлере бөлүнйәрлер (зәхмет айдымлары, тарыхы-тахрымачылык айдымлар, социал мотивли айдымлар, дурмушы айдымлар, дегишме, гаршылыклы, ахлак-дидактики айдымлар ве ш.м.

Айдымлар мазмунлары боюнча айры-ары топарлары болүнишлери ялы, өзлериниң айдылыш әхеңлери жәхтден хем бири-бирлеринден тапавутланярлар. Шонуң үчинем олары новайы пердеси, дамана елы, ылгар елы диен ялы бөлеклере бөлйәрлер.

Түркмен айдымларында йөрте зәхмете багышланан айдымлары тапмак кын. Йөне }Жары барын билмедим} диен айдымың(

Экин экдим, харман атдым,

Жары барын билмедим,
Чешме газдым, сувун ичдим,
Лай барын билмедим-

диен сетирлеринде жаныпкешликли зэхметиң васп эдилйндигин гөрмек
боляр. Я-да, }Дердинден} диен айдымың(

Ягшыны ясан уссалар,
Пәхм этмез аклы гысгалар,
Көнөден галан нусгалар,
Хүнәрли голуң дердинден-

диен сетирлеринде непис доклян, овадан кешде чекйән гелин-гызларың
гол хүнәриниң тарыпланяндыгыны беллемек болар.

Тарыхы айдымлар өзлериниң азлыгына гарамаздан, тарыхы әхмиете
әдирлер. Бу хили айдамларда тарыхы вакалар, урушлар, халк арасында өзүни
танадан гахрыманлар суратландырылар. Ылайта-да бу хили айдымларда
түркмен халынының басыбалыжы Эйран, Хыва, Бухара хан-әмирлерине алып
баран гөрешлери гөркезилипдир. Меселен, Гара шахырың «Мару-шаху-жахан»
атлы шыгрында шейле айдылар(

Мару-шаху -жахан аслы меканым,
Көп дөвранлар сүрдүм сениң үстүңде...
Хагеченде гурлан базар дүканым,
Көп сөвдалар гурдум сениң үстүңде...

Ине, гөршүмиз ялы, бу айдымда Мары түркменлериниң гечмишинден сөз
ачылар, ве халкың оңа (Мара) болан сөйгүси васп эдилйәр.

Харбы-гахрыманчылыклы айдымларда гөркезийән зат, эсасан, түркмен
халкының асудалык, парахатлык, өзбашдаклык, ер-сув, ил гүн үчин асырлар
бойы алып баран гөрешлеридир. Муңа «Нар агажы» атлы халк айдымы,
«Гөроглы» эпосындан көп айдымлар мысал болуп билерлер («Даглар гүммүр
гүммүрленди» ве башгалар).

Социал мот ивли айдымларда гаршылыклы, сынплар арасында болан
гөреш гөркезилипдир. Меселен, Кеминәниң «Казым» диен шыгрында өңки
дөвүрдәки эксплуататор сынп векиллериниң эден-этдиликлери, пыссы-
пыжурлыклары, мекирликлери, зэхметкеш халкы алдайышлары шейле
суратландырылар(

Дийсем казылар кәрини,
Айдып болмаз-ла ярыны,
Ялан сөзлериң барыны

Сатарсыңыз пула, казым...

Көне дөвүрдө хәким сынпларың агыр эксплуатациясы зерарлы зәхметкеш халкың агыр ягдайда яшандыгы, гарыплыгың эжириңи чекендиги Кеминениң «Гарыплык» диен шыгырында гөркезилйәр.

Ахлак-дидактики айдымлар бейлеки айдымлардан тапавутланярлар. Буларда хемише диен ялы овут-үндев, сынчылык хәсиети гүйчли болуп, дурмушда адамың өзүни нәхили алып бармалыдыгы гөркезилйәр. хусытлар, налажедейинлер, ярамаз гылыклы адамлар язгарыляр. Мысал чин, «Йөр биләни» диен айдымдакы(

...Бир ярамаз нәкес сөзи
Барабардыр нар биләни-

дийлен сетирлерде өзүни оңармаян, налайжедейин, адамкәнчиликсиз адамың болгусыз, дузсуз сөзи от билен деңешдирилйәр.

«Беллидир» диен айдымда елдаша вепалылык, бирек-биреге мәхремлик

....Ягшы-яман иш боланда,
Чын дост геңешде беллидир-

диен сетилериң үсти билен беян эдилйәр.

«Бигәне ягшы» диен айдымда бойдан-баша овут-несихат берилйәр. Онда бирек-биреге хошамай болмаклык, кишиниң миннетини чекмезлик, бирек-бирегең гөвнүне дегмезлик, сөзүң манысына дүшүнмеклик, дава-женжел этмезлик, башарып билсең, кишә ягшылык этмеклик идеясы сүрүлйәр

Атсаң нышана дегер окун догрусы,
Бир мензиле өтмез йүкүн эгриси,
Басым сандан чыкар оба огрусы,
Йигит сада герек, түркана ягшы.

Айдымың соңкы бендинде шу дүнйәде шадыян яшамак ве намарда сыр бермезлик, рухдан душмезлик барада шейле дийилйәр.

Зелили дийр,гезгин өлинчәң серхош
Гизле сырың хер намарда этме паш
Эгер элден гелер гелмез хер бир иш
Абаю сыясат намарда ягшы.

Дурмушы айдымларда зәхметкеш халкың яшайшы, гүзеран дурмушы

гөркезилийәр («Ичмек», «Палав» ве ш.м.).

Түркмен айдымларының арасында иң көп айдыяны ышкы лирики айдымларыдыр. Бу хили айдымларда гелин-гызларың эдеп-экрамлылыгы, гөзеллиги, асыллылыгы, оlara бесленен сөйги ве оларың ажайып эл хүнәрли васп эдилйәр. Мундан башга-да өңки дөвүрде азат сөйгә болан ымтылыш, бирек-биреги сөйүп, машгала дурмушыны гурмак пикири, эксплуататор сынп векиллериниң зэхметкеш халкың хукутыны, прогрессив дуйгуларыны басмарлайшы ве башгалар гөркезилипдир («Дурасың гелер», «Гөзелим», «Зүлпүң сениң», «Элден

Гидер» хемде «Шасенем-Гарып», »Лейли-Межнун», «Зөхре-Тахыр» дессанларындан айдыян энчеме айдымлар).

Бизиң юрдумызда Гарашсыз дөвлетиниң гурулмагы билен халк эркин дурмуша эе болды. Инди хер бир адам ак йүрек билен зэхмет чекип, гурплы дурмушда яшаяр. Хәзир багшыларың репертураы тәзе-тәзе айдымлар билен байлашды.

Айдымлар дурмушың хер бир пудагыны өз ичине аляр. Олар өзлериниң мазмуны ве формасы боюнча тапавутлыдыр.

Ватан хакында дөрән айдымларда («Ватаным», «Ашгабат», «өзбекистаным», «Язларым бар») адамларың ватанчылык дуйулары, адамкәрчилик мертебелери айдың гөркезилийәр.

Адамларың жаныпкешлиги, гудратлы зэхметинден тәзе шәхерлер, улы десгалар, каналлар бина эдилйәр, обаның кешби тәзече өзгерйәр. Бизиң юрдумызда зэхмете улы хормат гоюляр. Хер бир адамың асыллы зэхмет чекмеги үчин бизде әхли мүмкинчиликлер дөредилйәр. Адамың тутаньерли, зэхметине халк, хөкүмет хормат горйяр ве улы баха берйәр.

Хәзирки заман айдымларында дүнйәде мешхурлык газанан, непис түркмен халыларыны докаян аял-гызларың хем чепер эллери васп эдилйәр («Халычы гөзел»)

Он бармагың дүрлер дөкйәр реңбе-рең
Бейле уссат гөрмедим мен саңа дең,
Чекен суратларыңа бакан галяр гең,
Чеперликде хайран эдйәр эллериң.

Бизиң Ватанымызың ыкдысадыетинде пагта ве ерасты байлыклары билен бирликде малждарчылык хем айгытлы роль ойнаяр. Түркмен композиторлары малдарчылык темасында хем бирентек айдымлар дөретдилер. Олардан «Чопан оглан» диен айдымда кәрини сөййән ыхласлы чопанлар тарыпланяр.

Небитчилик сенагаты, небитчилериң хорматлы ишлери диен айдымда Ватаның сенагат пудакларыңгы небит билен үпжүн эдйән мердана йигитлериң

гахрыманчылыклы зэхмети тарып эдилйэр.

Түркмен айдымларының тематикасы екаркылар билен чәкленмейэр. Булардан башга-да агроном, мугаллым, врач хакда говы-говы айдымлар көпдүр.

Сунгатың бир гөрнүши болан айдыма, саза бизиң хөкүметимиз улы үнс берйэр. Онуң өсмеги ве гүллемеге үчин мөхүм чэрелер гечирилийэр. Бизиң юрдумызда консерваторилар, сазчылык мекдеплери ве училищелери, хер бир этрапда медениет өйлери ачылды. Мекдеплерде, колхоз клубларында айдым-саз кружоклары дөредилди. Оларың хеммесинде айдымлар ве сазлар улы хөвес билен өвренилийэр.

Шонуң үчин багшыларың, айратын хем десанчы багшыларың дөредижилигиниң улы әхмиети болупдыр.

Халык айдым-саза, багшылара екары баха берйэр(

Хер ишиң хайры ягшыдыр,
Тоюң безеги багшыдыр-

диен накыл халк багшыларының хорматланандыгыны, сыланандыгыны ачык гөркезйэр. Багшылар йөне бир айдым айтмак, саз чалмак билен чәкленмән, көпчүлик арасында сюжетли хекаялары, дессанлары ве роваятлары хем уссатлык билен айдып берйэрлер.

Түркмен сунгатының тарыхында йитмежек ыз галдыран энчеме багшы бар. Олар түркмен халкының арасында саза, айдыма улы уссат хөкмүнд таналарлар. Мысал үчин, Гарадәли шөкләң, Вейран багшы, Көргожалы (Тагтабазар, этрабының Гожалы обасындан), Шүкүр багшы, (Дүшак обасындан), Хелей билен мешхуолык газаныпдыр.

Булардан, башга-да Сары багшы, Ораз Салыр, Гарлы багшы, Гобат багшы, Мухы багшы, Магтымгулы Гарлыев, Мыллы Тачмырадов, Пүрли Сарыев ялы багшы--сазандалар өз халкына вепалы хызмат этдилер. Халк багшылары Сахы Жепбаров, өденяз Нобатов ялы багшларың адым -сазлары халкың сөйгүсине мынасып болды. Шулар билен бирликде Вели Мухадов, Жанабар өвезов ялы бирнәче талантлы профессионал композиторлар тәзе формалы ве тәзе мазмунлы саз дөрөтмекде өзлерини танытдылар. Буларың дөредижилигинде халкың гүнсайын газаняң зэхмет үстүңликлери эдилйэр.

Сораглар ве юмушлар.

1.Айдымлар нәче топара бөлүңйэр.

2.Той айдымлары хайсылар.

3.Айдымлары кимлер ерине етирипдир.

4.Айдым саз сунгатының түркмен халк дөредижилигини несилден-несиле гечирмекдәки ролы диенде нәмә дүшүңйәнәңиз.

Тема. Аял-гызларың шахырана дөредижилиги.

План.

- 1.Түркмен халк дөредижилигинде аял-гызларың ролы.**
- 2.Ләлелер ве оларың ерине етирилиши.**
- 3.Аял-гызлар тарапындан айдылян той айдымлары.**

Даянч дүшүнжеси. Аял-гызларың шахырыана дөредижилигиниң әхимиети . Оларда аял-гызларың арзув ислеги. Ләлелериң ерине етирилиши.Монжукатдыларда дәп-дессурлар.

Ләлелер гелин-гызлар тарапындан дөредилип, оларда белли бир вака, айратын башдан гечирмелер, ислег-арзувлар беян эдилйәр. Ләлелер дилиниң садала2ы, айдылыш хеңи, тематикасының беян эдилиш айратылыклары билен халк дөредижилигиниң бейлеки жанрларында тапавутланярлар. Ләле гызлар айдымыдыр.

Ләлелердиң өз айдылыш стили бар. Олар айдылян вагтда хер бендин соңунда оны хиңлендирмек, батландырмак үчин, лабызлы болсун диен максат билен(«хай-ләле-ле, хе-ләле-ле» я-да «лалим-лә-ле, ләле-лә-ле» -дийип, бирнәче гезек гайталаняр. Гелин-гызларың бу чепер дөредижиликлерине }ләле} дийип ат берилмеги хем шу ерден гелип чыкяр.

Ләлелериң айдылышы дүрли-дүрлүдир. Ләле какмакда овазың, хеңиң нәхили ел билен әмеле гетирильәндигине гарап, олары бирнәче топара бөлмек мүмкин(

Бокурдак я-да дамак ләлеси-Мунда ләле каклян гыз бармакларыны бокурдага чалажа какып, агыздан чыкян сесде овалы титреме әмеле гетирйәр. Бармаклар хер богун арасында бир гезек сесиң сүйндүрилип, узын чекилип айдылып богунда болса уч гезек дамага дегйәрлер.

Додак ләлеси-Додак ләлеси сүем бармагың ашакы додага дегип титремеги ерине етирильәр.

Эңек ләлеси-Бу ләле башам бармагыңы энегиң ашагындан дирәп, галан бармакларыңы болса додакларыңы болса додакларың үсти билен сага чепе херекетлендирмек аркалы айдыляр.

Хыммыл ләлеси-Бу ләле бүтин гөврениң, ылайта-да омуз ве аякларын
херекетлендирмеги билен ерине етирилйәр.

Ләле екеме-екеликте-де, икибир-икибирликте-де, топлум болуп-да
какылар. Ләлелер өзлериниң аңладян пикирлерине, суратландыяр вакаларына,
беян эдйән максатларына ве оны дөреден жемгыетчилик гатнашыкларына
гарап, дүрли-дүрли боляр.

Гелн-гызлар социал деңсизликлери, кемсидилмеклери өз ләлелеринде
шөхлелендирипдирлер. Ләлелерде социал деңлелеринде шөхлелендирипдирлер.
Ләлелерде социал деңсизлиги гөркезйән ашакдакы ялы сетирлер гелин-
гызларын арасында дилден-диле гечип, сакланыпдыр

Ай догар ая гаршы,
Сув акар чая гаршы,
Гарыба гыз бермезлер,
Чыкарлар бая гаршы.

Ләлелерде гелин-гызларын эркин дурмуш, азат сөйги барадакы ислеглери,
умыт-арзувлары хас оңат гөркезилипдир. Олар өзлериниң мал хөкмүнде
сатылмакларына протест билдирипдирлер.

Гара маңлайдыр башым,
Он үч, он дөртдүр яшым,
Алтмыш яшда бердилер,
Какладылар бу ләшим-

диен ялы сетилер гызларын агы айдымы болуп яңланыпдыр.

Көне дөкүрде шеригат торуна чолашып галян гызлар билен бирликте, өз
ислег-арзувларына етмек үчин ачык чыкыш эден гзлар-да болупдыр(

Нәдирин-ә, нәдерин,
Хоссардан дат эдерин,
Мал ялы сатылжак дат,
өз халама гидерин.

Бу хили чыкыш эден гыз-гелинлериң ыкбалы көпленч трагики
тамамланыпдр. Эмма оларда эркин яшайша болан ымтылыш, азат сөйгә болан
арзув өчмәндир, багтлы машгала дурмушыны гурмак ислеги гитдигиче
артыпдыр.

Ләлелерде дөредижиликли осүш елларында йүзе чыкан хер бир меселе
ызыгидерли шөхлелендирилди. Гелин-гызлар азатлыгы ве азат зәхмети васп
эдип, шеле сөзлери айтдылар

Азат зәхмет ат болды.
Гечмишимиз ят болды,
өңки ислег-арзувмыз
Инди хакыкат болды.

Ләлелерде окува, ылма чагырмак меселеси хас гөрнүкли орун аляр.
Гелин-гызлар азатлыга чыкан гүнлеринден башлап(

Яп башында ак дерек,
Оны пудамак герек.
Яшасын аял-гызлар
Дурман оакамак герек-

диен ялы ләлелер дүзүлөр.

Бейик Ватанчылык уршы дөврүнде ләлелериң тематикасы үйтгеди.
Ләлелерде халкларының урша, нежис душмана болан гарайышлары ве оларың
ялкымлы ватанчылыгы, халкларының достлугы, агзыбирлиги,
шөхлелендирилди. Ватанчылык уршуның йылларында совет халкының Гитлер
Германиясында гаршы алып баран уршуның адалатлы урушлыгыны беян эдйән

Ай догар ая гаршы,
Шөхлеси бизе гаршы,
Адалатлы урушлар
Совет халкының уршы-

диен ялы ләлелер дөрөдилди. Ләлелерде тыл билен фронтунң бирлиги, оны хас-
да беркитмек меселеси айратын жошгун билен беян эдилипдир(

Гувандырып илимиз,
Веркиделиң тылымыз,
Фронта көп зат берйве,
Путта тушап билимиз.

Бейик Ваатанчылык уршуның гахрыманлары Гурбан Дурды, Айдогды
Тахыров ве башгалар бу дөврүнде дөрән ләлелерде эдермен, тутаньерли,
гайратлы ватанчылар, халкың вебалы перзентлери хөкмүнде
шекиллендирилейәр.

1945- йылың докузынжы майы Бейик Еңиш гүни болды. Гелин-гызлар бу
гүни өз ләлелеринде(

Докузынжы майымыз,
Этдик еңиш тоюмыз,
Таналдык ер йүзүнде
Болмаз бизиң тайымыз-

дийиип белледилер.

Урушдан соңкы дөвүрде дөрән ләлелерде Ватана онуң байлыктарына болан белент сөйги сурагандырылар. Иң гымматлы байлыктардан бири болан пагта ләлелерде ашакдакы ялы васп эдилйәр(

Пагта, пагта жан пагта,
Эшретлериң кән, пагта,
Сени етишдирмәге
Билим гушалгы пугта.

диен ялы сетилери болса адамларың малды, медени тайдан өрән бай мертебе етенлигини гөркезйәр.

Ләлелер, эсасан, дөртлеме формасында дүзүлип, көплөнч, хер сетири еди богундан ыбарат боляр. Ләлелериң бирнәчеси, революциядан өңки дөредилен ләлелериң болса хеммеси диен ялы, биринжи, иккинжи ве дөрдүнжи сетирлериң капыллаштырылмагы билен дүзүлипдир.

Ләлелериң дили чепер ве еңил окалар, оларда дүшүнүксиз я-да дүшүнмеси кын болан сөзләр болмаяр. Эмма, умуман, поэзияда болшы ялы, ләлелерде сетирлериң богун саныны лайык гетирмек максады билен грамматиканың кадасының бозулян ерлере хем боляр. Йөне бу ягдай ләлелериң дилини геплешик дилинден дашлашдырян хәсиет дәлдир.

Сораглар ве юмушлар.

1. Аял-гызларың шахырына дөредижилигине хайсылар дегишли.
2. Ләлелер айдылышы тайындан нәче топара бөлүнйәр.
3. Ләлелерде нәмелер беян эдилйәр.
4. Монжукатдылар нәхили айдылыпдыр.
5. Ләлелерде нәмелер беян эдилипдир
6. Талхынлар ве лоллыжанлар хачан айдылыпдыр.

Тема.Түркмен чагалар фольклоры

План.

1. Маталлар ве оларың әхмиети
2. Сванавачларың чага тервиесиндакы ролы
3. Яңылтмачлар ве оларың әхмиети
4. Хүвдилер ве оларың әхмиети.

Д-д. Чагалар фольклорының әхмиемли тараплары ве онуң чага тербиесиндәки ролы. Маталлар нәхили айдылыпдыр. Хүвилериң чага тербиесиндәки ролы. Хүвдилерде халкың ислег арзувы.

Маталлар -Хайсы-да болса бир хадыса я-да предмете дегишли гөчме маныда айдылып, жогабыны ойлап тапмалы сорга матал дийилйәр. Матал үсти билен берилйән сораг, ягны маталың өзи хайсы предмете дегишли болса-да, шоңа гайтаргы жогап болуп билжек сөзлери меңзеш боляр. Маталларың жогабыны тапжак болсаң, дурмуш хадысаларына өрән сынчы болмалы. Маталлар халкың образлы пикири, айдың чеперчилик серишдеси билен безелен боляр. Меселем «Әсинден йүз гөрмез, адам хатырын билмез» (терези), «Агыл долы акжа гузы, гапысыны япсам, екжа гузы» (диш). «Гидер гидер ызы ек, даянмага дызы ек» (сув, йылан). Ынха, шу маталлардакы аңладылжак дүшүнже жогап бержек адамдан сынчылыгы, берк логиканы талап эдйәр. Кәбир маталлара жогап тапмак кын боляр. Меселен(«Энем, атам бир йүзүк берди, ере гөмсем чүйреме, гора гөмсем түтеме» (адам ады).

Халк дөредижилигиниң бейлеки гөрнүшлери ялы, маталлар хем, эсасан, зәхмет процессиниң нетижесинде дөредирлер.

Маталлар өрән заманларда йүзе чыкыпдыр. Вагтың гечдигиче, дурмушың үйтгедиче тәзе маталлар дөредилипдир. «Дона бүренме, гөзе гөрүнме» (сес) ве «Гоша гара гөз, гоша гөзүң етир о баша» (диен маталларың дөредилен вагтлары бир-биринден тапавутлыдыр. Илкисиниң соңка гаранда, хас оң дөредилендиги беллидир.

Көне вагта матал үсти билен берилйән сорагың жогабыны догры ойлап тапан адамларың өзбашыны дүрли беладан гутарандыклары хакында халк арасында хер хили роваятлар, гүррүңлер бар. Меселен, түркмен халкының арасында Кеймир көр хакында шейле гүррүң бар(Кеймир көр Эйран шасының

гызының «Хәли болар, шинди болар, ене нәме болар. Йигрими дөрт гүн билен дөрт ай дулар» диен маталыны билип (нал ве мых), есирликден бошапдыр. Шейле ягдан эртеклерде хем душ гелмек боляр. Мундан башга-да эртеклерде айдылып маталың жогабыны тапып, өз максат- мырадына етйән гахрыманлары көп гөрмек боляр.

Маталларың үсти билен чагалар пикирленмеклиги, ойланмаклыгы өвренийәрлер. Чагаларың акылларының өсмеклигинде маталлар белли дережеде роль ойнаяр.

Маталлар өзлерине хас болан тертипде айдылар. Ким-де болса бири маталы айдяр. Диңлейжиклерден бири жогап берйәр. Кәмахал чөзүлмеси (меңзедилйән задыны тапмасы) кын болан маталың манысыны билмек үсин езиллешдирмек, аңсатлашдырмак шерти болупдыр. Шейде ягдайда жогап бержек болуп чалышян гыз я оглан матал айдыжа «өйдечими, дүздечи», «Жанлымы, жансыз» «Иймелими, иймесиз», ве ш.м. сораглары берйәр. Матал айдышмакда сораг берйән билен жогап берйәниң арасында ярыш болан вагты хем болупдыр. Бириниң айдан маталына диңлейжи жогап берсе, онда жогап берен бейлекә матал үсти билен сораг берйәр. Шейле айдылышыкда ким матала жогап берип билмесе, шонуң утулдыгы хасап эдилйәр. Сонра маталы айдяның өзи билинмедик маталың жогабыны айдяр, матал жогапсыз галдырылмаяр. Бирнәче вагтларда матал айдышыланда, жогабы тапылмадык матал үчин шерт билен гирев берилйәр. Меселен, жогап берип билмедик «Бар, пылан ер сениңки», «Бар пыланың аты сениңки» диййәр ве шуңа меңзешлери гирев берйәр.

Маталлар дүзүлиш тайдан гысга ве образлы болуп, хадысаны, предмети долы суратландыралар. Маталлар поэтики я-да проза-кысса гөрнүшинде дүзүлип, оларың дили өрән сада ве дүшүникли боляр. Дүзүлиш ве форма тайындан маталлар дүрли-дүрли болсалар-да бир зат хақында бирнәче маталлар болуп билйәр. Меселем(

үсти от, ашагы сув.

Сув үстинде от янар

Языжы-шахырларың очерклеринде хем маталлара көп душ гелмек боляр. Магтымгулы билен Дурды шахыр өз гошгуларында матал айдшыпдырлар. Меселем(

Ол нәмедир, яшыл-гызыл өвсүйән

Ол нәмедир, аягы ек товусян

Ол нәмедир, еди деря бөвүсйән

Шахыр болсаң, шондан бизе хабар бер.

Дурды шахыр

Ол экинدير, яшыл-гызыл өвүсейән,
Ол йыландыр аягы ек товусян,
Ол балыкдыр, еди деря бөвүсян,
Бизден салам болсун, жогап шейледир.

Түркмен шахырларындан Помма Нурбердиев хем бирнәче тапмачалары дөредипдир. Онуң }Тапмачалар} диен китабы бойдан-баша жогабы ойланып-пикирленип тапылмалы сораглардан дүзүлипдир.

Хәзир маталлар диңе ойланмак-пәхимленмек, сынчылык тайдан пикуирленмегиң гөнүкмеси хөкмүнде уланылар.

Хүвдүлөр -халк дөредижилигиниң хүвди жанры чаганы уклатмак үчин эсасан, саланчак янында айдылян айдымлардыр. Хүкдүләрди чаганың эне-атасының, доган-гарындашларының оңа болан гызгын мәхирини, сөйгүсини, ислег-арзувларыны гөрмек боляр.

Хүвдүлөр көп асырлар мундан өң дөрәпдир. }Хүвди} сөзүниң гелип чыкышы саналыан бентлериң ахырында лабызлы хек билен гайталаныян }хувва-хув}, }хувва-хув}, }хейл-хей} сөзлери билен багланышыклыдыр. Меселен

Аллан-аллан эдейин,
Бага саллан эдейин,
Багың гызыл гүлини
Саңа гурбан эдейин.

Хүвдүлөр өзлериңиң мазмунларына гөрә дүрли-дүрлүдир. Хүвдүләрде, биринжинобатда, чага болан чаксиз сөйги гөркезлйәр

Аллаласам, ай сени,
Сөйсем, гөвнем жай сени
Гыш гышласам, яз сен
Гүнде сөйсем, аз сени...

Чаганың илки гепләп башламагы эне-атаны өрән шатландырар. Оңа дил битмегине сабырсызлык билен гарашыян эжеси, гыз доганы ве бейлекилер өз хүвдүлериңде чаганы сөйүп бесләнлериңде, шейле диййәрлер.

Аллай-аллай эл битер,
Нар агажа гүл битер,
:ч яшына баранда,

Сайрап дуран дил битер.

Яшажык чаганың урулмагына ве горкузылмагына гаршы йередилен
пикирлери хем душ гелмек боляр(

Мениң гүлүм нәзикдир,
Урмак, сәгмек азыкдыр
Яңагындан огшасам,
Алты айлак азыкдыр.

%ңки дөвүрде түркмен халкының дурмушында, эдил дайханчылык ялы,
малдарчылык чарвачылык хем улы эхмиете эе болупдыр. Чарвачылыгы
суратландырян хүвди сетирлерине хем азда-кэнде душмак боляр. Меселен.

Огланым овлак бакар,
Овлагның алны сакар,
Гүнортан сүрүп гелип,
Чешмеден сува якар.

Хүвдүлерде яш чаганың улаландан соң. өз илини душмандан
горамаклыгы. өз илине, юрдына вепалы болмаклыгы арзув эдилипдир(

Мениң жигим ышансын
Туруп билин гушансын,
Мүң түменлик аты бар,
Душман ондан үйшенсин.

Түркмен гелин-гызларының овадан халы докамак кесип-кәри де хүвди
сетирлеринде айдың суратландырылыпдыр(

Айлар гызым алмалы,
Айда докар бир халы
Халысының хөр гөли
Он бармагның хүнәри.

Тәзе хүвдүлер оңки хүвдүлерден идея-тематика тайдан бүтинлей
тапавутлыдыр. %ңки дөвүрде чагаларың багтлы дурмушы, оевшен гелжеги
хакында зәхметкеш көпчүлиги диңе арзув эдипдир. Эмма инди, бизиң
заманымызда чагалар багтлы ве шатлыклы яшайлар. Бизиң жемгыетимизде
чаганың тутян орны хүвдеүлерде өрән айдың шөхленипдир. Муңа мысал эдип,
ашакдакы ялы бенди алмак боляр.

Медениетиң нуры сен,

Багтлы чагаң бири сен,
Азат болан халЗының
Сарсмаз йүрек шири сен.

Хүвдүлер көпленч дөрт сетирден ыбарат боляр. Оларың хер сетиринде
еди богун боляр. Хер бендиң сетирлери өзара сазлашяр. Дөрт сетирли
хүвдүлериң биринжи, икинжи ве дөрдүнжи сетирлери капыялашып, көпленч,
үчүнжи сетирлери бош боляр(

Боюңа, жан боюңа,
Ил йыгнансын тоюңа,
Бир мензилден гыгырып,
Машын гелсин тоюңа.

Аз-да болса, хүвдүлериң алты сетирден дүзүленлерине-де душ гелинйэр.
Меселен(

Дүрли магданлы дагың,
Мивеси бишди багың,
Билбиллери сайрашып,
Жошяр жошмалы чагың,
Багтлы болдүң сен, оглум,
Гуванярын мен, оглум.

Хүвдүлериң дили өрэн дүшнүклидир. Олар чепер деңешдирмелере ве
меңзетмелере байдыр.

Санавачлар-Түркмен халк дөредижилигиниң бу гөрнүши чагалара
дегишли. Санавач гошгы дүзүш кадаларына лайык дүзүлйэр. Чагалар үйшүп,
хайсы-да болса бир оыны башлажак боланларында, мелтечини (ойны алып
барян) беллемек үчин санавач айдярлар. Ойна гатнашян чагаларың санына гөрә,
санавач хер сапар башдан башланяр.

Санавачларда умымы маны аңладян пикир ек. Шоңа гарамаздан, олар
узынлы-гысгалы болярлар. Меселен(Хүтди-хүтди, бил-бил үтди, чөкди көмүр
аяк. Апак, мапак, ягшы, яман, йүшек. Иңче-иңче, ужы динче, бал-балына, шек-
шекине, шатыр гечи, готур гечи, гола гечи, халалаң, хүпбең, ярыл, бөвсул,
чомакай, чортакай-тур, сен-чык! ве шуңа меңзешлер.

Сораглар ве юмушлар.

1. Чагалар фолкълоры хачан дөрөпдир.
2. Хүвдилер нәхили ерине етирилйэр.
3. Хүвдилерде нәмелер беян эдилйэр.
4. Маталларың чага тербиесиндәки ролы.

5. Маталлар нәхили ойналыпдыр.
6. Яңылтмачлар нәме үчин айдылыпдыр.
7. Санавачларың чага тербиесиндәки ролы.

Тема. Түркмен халк дөредижилигинде акыл тербиеси.

План.

1. Халк дөредижилиги эсерлериниң эсасы хызматы.
2. Накыллар нәхили эмеле гелипдир.
3. Аталар сөзүниң ынсан тербиесиндәки ролы.

Накыллар-дурмушың дүрли тарапларына дегишли, гысга, образлы сөзлемлер билен алдамлара акыл-тербие берижи хәсиетдәки халк дөредижилигине накыл дийилйәр.

Накыллар жемгыетде йүзе чыкан сыясы-ыкдысады арагатнашыклар, дурмушы вакалар, жемгыетчилик меселелер, адамларың гүнделик иш тежрибелеринде йүзе чыкан затлар билен берк багланышыклы боляр. Мундан башга-да накыллар әдеби эсерлериң идеясы эсасында дөредилип билнер. Накыллары эшиден, өвренен, окан хер бир адам ондан өзүне белли бир дережеде акыл-тербие аляр. Накыллар адама көп затлары өвредйәр.

Накыл халк дөредижилигиниң бейлеки жанрларындан аз сөзде чун маны аңлатмагы, акыл-тербие берижилиги. Форма хем дүзүлиш тайындан махсус болан айратынлыгы билен тапавутланяр. Накыл, эсаан, гысга, онуң ичиндәки акыл хем дуйгулар болса, көпленч тежрибеде сыналан боляр.

Накылларың тематикасы орән гиндир. Накыллар, эсасан, ватанчылык, душманы танымаклык, агзыбирлик-дослук, социал-танкыды, зәхмет, аң-билим ве гылык-хесиет ялы темаларда көп дөредилипдир. Адамзадың ватана, ил-юрда болан сөйгүси накылларда өрен шөхлелендирилипдир. «Илим-гүнүм болмаса, Айым-Гүнүм догмасын». «Ярындан айрылан еди йыл аглар, илинден айрылан өлйәнча аглар» диен ялы накылларда адамың ватанчылык дуйгусы гөркезилйәр.

өз иш салышян адамыңы, достуңы ве душманыңы танамак меселеси накылларда улы орун тутяр. Шейле асыллы хәсиетлери тербиелейжи накыллар өрән әхмиетлидир. Меселен, «Достуңы эглемепден галмасын, душманың саклама сырың билмесин», «душманы бас, зыян берсе ас». «Душман сени танаманка, сен душманы тана». «Душманың пешече болса, пилче гөр» ве ш.м. Гөршүмиз ялы, бу накылларда душманы танамаклык ве хүшгәрлик беян эдилйәр.

Агзыбирлик-дослук темадакы накылларда, эсасан, халкларың,

адамларың, өзара берк агзыбирлиги хем достлугы беян эдилйәр. Мысал үчин, «Агзалалык асыр иле ярашмаз», «Маслахатлы бичилен дон гысгаболмаз» диен ялы накыллар адамлары берк агзыбирлиге, коллективлиге чагырса, «Хасаплы дост узак гидер», «өзүңи сүйт билгин, достуңы гаймак» ялы накыллар адамларың бир-бирлери билен достлук арагатнашыгыны этмеклигини, достуңы эзиз гөрмеклиги, оны түйс йүрекден сөйүп, оңа хормат гоймаклығы өвредйәр.

Социал танкыды темада дөредилен накылларда эйән хем эзилйән сынплар арасындакы гаршылыклар, зәхметкеш халкың багтлы яшамак угрундакы арзув-ниетлери айдың шөхлелендирилипдир. «Беримсиз байлара барандан, керемли даглара бар» диен ялы накылларда паш эдипдир. Көне дөвүрде деңсизлиги, хорлугы ве зорлугы гөзи билен гөрүп, эгни билен чекен зәхметкеш халк бу ягдайы өз накылларында(«Бай тәзе дон гейсе, гутлы диерлер, гарып дон гейсе, ниреден алдың диерлер», «Гечин үч-сөзүң пуч, гечин йүз-сөзүң дүз», « гарыбың сөзи ер алмаз, ердеде галмаз» дийип беян эдипдирлер.

«Дәли дәлини сөөр, молла өлини», «Моллада берим болмаз, эшекде герим» диен ялы накылларда дини өзлерине перде эдиллип, халкы алдап йөрөн руханылар ишан моллалар пир казылар масгараланяр.

Адамың яшамагы үчин әхли гыммат бахалы өнүмлериң зәхмет аркалы хасыл-эдилйәнлиги накылларда уссатлык билен геркезилипдир(«Гич ят-да, ир тур, алты пишеги артык ур», «Ишлесең дишлерсиң», «Ир туран ишинден дынар», «Зәхмет соңы рехнет».

Чага болан сөйгиадамзадың иң белент дуйгуларының биридир. Халк өз накылларында(«Бал сүйжи, балдан бала сүйжи», «Адам баласы-илиң ләлеси» ве ш.м. диймек билен чага екары хормат гойяр, оңа гуваняр.

Аң-билим хакында хем накыл дөредилипдир. Бу хили накылларда түркмен зәхметкешлери соватлы-билимли болмак барадакы ислег-арзувларыны беян эдипдирлер(«Бир окана бар, бир хем докана», «Билимли өлмез, билимсиз гүлмез», «Көп яшан билмез, көп окан билер»., Соңкы дөвүрде дөрән накыллар тематика тайындан гиң хем дүрли-дүрлидир. Айратын хем дурмуш тәзеликлери, зәхметде эдерменлик, ылым, меденият, техника, парахатчылык, танкыт ве ш.м. темалардакы накыллара көп душ гелмек боляр.

Түркмен накыллары гоңшы халыкларың накылларының хасабына гүнсайын байлашяр. Шейле накыллар көпленч халыкларың өзара гатнашыклары, ол я бейлеки халкың накылларыны практики ишде халк-шинди уланмагы нетижесинде башга бир халкың гүнделик дурмушына аралашяр.

Накыллар чепер әдебият билн якын арабатланмышыкдадыр. Бизиң языжы шахырларымыз өз әсерлерини хас чепер ве халка дүшинүкли этмек үчин элмыдама халк дөредижилигиниң гымматлы чешмеси болан накыллара йүзленипдирлер.

Берди Кербабоевиң «Чекишмән-бекишмез», «Ыхласа-мырат», Аман Кекиловың «Эгри азар, догры озар» ве ш.м.эсерлериниң атлары хем түркмен халк накылларындан алныпдыр.

Йүзлерче йыллар довамында дөредилип гелиен ве дөредилиән чуң манылы накылларың сыясы жемгыетчилик эхмиети өрән улы. Накыллар халк парасатының, халк эдеби дилиниң түкенмез чеперчилик чешмеси боланлыгы себепли, түркмен дилиниң тарыхыны өврөнмекде-де гымматлыдыр.

Шорта сөзлер - халк дөредижилигинде хем-де йити сөзли шахырларың дөредижилигинде душ гелиән дегишме хәсиетли, гүлкүли, кәхалатларда йити социал танкытлы кичи гөврүнли проза эсерине шорта сөз (анекдот) дийилйәр.

Шорта сөзлерде көпленч халк арасында болан гүлкүли вакалар беян эдилйәр. Оларда социал танкыды тема хас-да гүйчли. Танкыды хәсиетли шорта сөзлерде адамларың дүрли гылык-хәсиетлери, залымлык, ачгөзлүк, әжизе ганымлык, намартлык, леллимлик ве шуңа меңешлер паш эдилйәр. Шунуң ялы шорта сөзлер көпчүлик тарапындан хем классыкы эдебиятың айры-айры векиллери тарапындан дөредилип, сатираның бир гөрнүши хөкмүнде уланылар. Муңа Кеминениң «Басым тазы боляр», «Йылың нәме?» Алышир Новайының «Асманың ак товугы», «Мыралы билен сөвдагәр», Эпендиниң «Ачгөз молла», «Эрте ахырзаман», «Бейхуш казы» диен шорта сөзлери мысал болуп билер.

Эпендиниң, Хожа Насреддин, Алдар Көсәниң, Эсен Поладың, Кеминениң, Жапбакларың, Мыралы ве Солтансөйнүң ады билен берилйән шорта сөзлериң аглабасында гыстанч, эли эгри, ил гөзүнден дүшен, яланчы, харсыдүнйә, овүнжең, мен-менлик эдйән адамларың үстүнден гүлүнйәр. Шонуң ялы адамларың гылык-хәсиетлери, болгусыз ишлери, дүнйәгарайшының оңайсызлыгы язгарылар. Кәмахаллар болса, өрән ерликли айдылан сөзлер кәбир адамлары пети́ге дирейәр, шонуң эсасын да-да яңсылы гүлки йүзе чыкар. Айры-айры шорта сөзлерде болса угуртаныжылык (Эпендиниң «Дәллекханада», «Огры ве Эпенди», «Эпенди ве казы», Мыралы ве Солтансөйнүң сиңексиз ери гөзлейишлери, оларың даңланың алагараңкылыгында тоя утрайышлары, Эсен Поладың өзүне мазар газышы, Кеминениң «Сизденем харман гутулмаз», «Акылы сизде, гулагы бизде» диен шорта сөзлери) ялы гылык-хәсиетлер сура́тландырылар.

Ёмаклар- дурмушдакы затлар эсасында дөредилип, отурылышыкда, мейлисе я-да ики адамың арасында айдылан дегишме гүйч сынанышма хәсиетли меңзетмелери емак дийилйәр.

Ёмак атышыланда, бири бейлекисини чепер сөзде, гүррүниң мазмунына кыбап чепер меңзетмәни сайлап аламакда еңмәге дыржашар. Емак атышянларың хайсы бири ярыш вагтында герекли емагы дүшүрип билман,

алжырап башласа, шонуң еңилдиги хасап эдилйэр. Емак атышянлар айдылян емагың манысы, синоними ярамсыз, ерликсиз, тагашыксыз, бетнышан болса-да бир-бирлеринден өйме-кине этмейэрлер.

Емак адамың кешби, гылык-херекети, оңа дегишли затлар билен багланышыклы боляр. Адамың херекети, өзүни алып баршы билен багланшыклы емаклар(Болуп баршың нэхили-агач ювудан ялы. Болуп баршың нэхили-туш түпеңлежек ялы. Болуп гелшиң нэхили-экинден ковлан отчы ялы. Болуп гелшиң нэхили-сапандан сыпан ялы. Йөришиң нэхили-аякланмадык көшек ялы. Гор-гор эдип отурышың турсун-довук кэдэ ел дүшөп ялы.

Адам агзаларына дегишли емаклар. Дишиң нэхили-йыл ашан сүңк ялы. Элиң нэхили-келеп агажы ялы. Гөзүң нэхили-чактың диш кешбине дегишли емаклар. Мысалан нэхили баг токлусы ялы. Боюң нэхили-сокулык кесилен агач ялы. Отурышың нэхили-юртда талан сокы даш ялы.

Эгин-эшик билен багланышыклы емаклар. Телпегинң нэхили -харам өлен гойун дериси ялы. Көйнегинң нэхили-еди ювлан камыс ялы. Тахяң нэхили-ярты гарпыз ялы ве башгалар.

Екардакы емакларың хеммеси-де гечме маныда уланылан сөз дүзүмлери. Оларда дурмушдакы бир зат башга бир зада мензедилип гетирилипдир.

Ёмаклар адамларың бир-бирине болан гарайшыны хем аңладярлар, шунда көплөңч диен ялы адамың отрицатель тараплары йүзе чыкарыляр. Хачан-да бири бейлекисине игененде я-да йигренч билдиренде, «Гарантга бол-а», «Доңңара даш бол-а», «Земзен бол-а...» дийип айтмагы мүмкин. Эгер-де бейлекилер ишлэп, бири ишлемесе, оны «гарантга», бейлекилер херекетде болуп, бири херекет этмесе, өвмеги ислемесе, оны «доңңара даша, бири бейлекининң үстүне хайбат атса, оны «земзене» меңзедйэрлер.

Ёмак дурмуш вакалары эсасында дөрөйәнлиги себэпли халк геплешигинде, языжы-шахырларың дөрөдижилигинде гиңден уланылып, айдылжак пикири образлы йүзе чыкармага көмөк эдйэр.

Тема.Дәп-дессур билен багланышыклы эсерлер.

1. Монжугатдылар ве оларың әхмиети
2. Яремезанлар ве оларың айдылышы
3. Күшдепмелер ве оларың ерине етирилиши

Д.д. Календар айдымларың әхмиети. Күшдепдилериң дөрөйиш тарыхы. Күшдепмелер ве оларың ерине етирилиши. Яремезанларың ынсан тервиесиндәки әхмиети.

Монжугатдырлар

Монжугатды түркменлериң арасында гадымдан гелйән дөпдир. Монжугатды йылың белли бир паслында гелин-гызлар тарапындан айдылар. Шонуң үчин-де бу хили дөрөдидилик дөбине календарь поэзиясы хем дийилйәр. Монжугатдының хачан дөрәнлиги мәлим болмаса-да, онуң гадымдан гелйәнлиги беллидир.

Монжугатлы яз чыканда я бир бийрамчылык вагтында айдылар. Оны айтмак үчин гелин-гызлар (оларың арасында өк-түк оглан) илки агшамдан бир әе йыгнанышларлар. Хер ким өз беллиги билен бир монжук гетирйәр. Соңра бир касәни я шоңа меңзеш бир габы сувдан долдурып, монжукларың хеммесини шоңа атырлар. Монжук атыландан соң, гелин-гызлардан бири.

Екарда үлкер,
Телпегин силкер,
Жана-жан ярым
Гелмәге горкар-

диен ялы бент айдяр ве бент айдылып болан дессине, бир яшажык гыза табагың (чәйнек-кәсениң) ичинден бир монжугы чыкардырлар. Монжуга середйәрлер ве ол кимиңки болса, яңжы, айдылан бент хем шонуңкы , шоңа дегишли, шонуң алдындан айдылан хасап эдилйәр. Мысал үчин, монжук чыкарылмагының өчинчаси.

Екарда йылдыз,
Телпеги гундуз
Жана-жан ашыгым,
Гелсене гүндиз....-

дийлен бент айдылан болса, онда чыкан монжутың эесине }ал сениң пайың}, }бәң йүрежигини диен ялы сөзлер айдылар. Монжугатдының сөзлери хер киме төтөнден дүшйәр, шонун үчин-де догры гелери-гелмези гүманадыр, олар ниет-арзувы аңлатмак билен бирликде. кәте болаймаса, конкрет адамы, диңе шол адама дегишли ачык зады гөркезмейәр. Шеле-де болса, хер кимиң монжуты чыканда, айдылан бент хакында көп гүррүн гидйәр, оны гелин-гызлар эп-эсли вагт гайталап, вагыр эдйәрлер, дилден-диле гечирйәрлер ве сонра хем ятлап пынкырышярлар, гүлүп дегишйәрлер.

Кәте шейле хем боляр. Монжук атышма гатнашян гыз өз монжугының дашындан ене башга адам, эсасан, жигиси, доганы үчин хем айры монжук ташлап билйәр ве онун багтына, онун адына айдылан бенди сонра өйлерине гелип я башга бир ерде гөрүп, жикме-жиги билен хабар берйәр. Шейлеликде, гайыбана монжуты чыкан оглан өзүне дегишли, агшам айдылан бендин мазмунына гөрә дүрли дуйгулара батяр(гайтыгам, шатлык, хезиллик дерясына гарк боляр.

Монжугаты айдымларыны агшам гыз-гелинлер йыгнанышанда, оларың хеммеси гезекме-гезек. ызлы-ызындан айтмаклары хем мүмкин. Йөне вели, оны галапын ерде хас көп билйән ве }йүзи ачылан} аяллар саналярлар.

Монжугатды шыгырларының көпүси сөйги-лирики темада боляр. Гыз-гелинлер шол гошгуларда, бир тарапдан, өзлериниң сатылмак, ят ере. ызгытсиз берилмек ялы алхенч дурмушыны гөркезселер, илкинжи тарапдан, өзлериниң сөййән йигитлерини, өз сөйгүлиси билен душущагы, хезил дурмушы тарып эдйәрлер.

Монжугатларың көпүси гелин-гызларың көне адат-феодал-патриархаллык боюнтыргының астында жебир чекендиклерини, оларың хор-хомсы болуп яшандыкларыны шекилендирйән. Найынжар гызлар, гөзгыны ягдая дүшен гелинлер өзлериниң агыр халларыны-дең-душ жоралары билен ачык гөршүп, отурышып-турушмадан махрум боландыкларыны энчеме монжугатдыларда мәлим эдйәрлер.

Түркмен гызлары өзлериниң зор билен сатылмагына, ислейән йигидинден айрандыкларына.

Сува гитдим тас билен,
Сув алдым хөвес билен,
Мени ярдан айрының
Гүни гечсин яс билен-

-дийип, чүрт-кесик гаршы чыкышдырлар. Олар өз сөйгүлилерини рахатлыкда, ине-гана гөрүп билмейәрдилер. Яшлар бир-бирлериниң дашындан гуванып, өзара эркин душущып билмейәрдилер. Шонун үчин хем олар(

Бага гирене гурбан,
Гүлүн дүйрене гурбан.
Мен-э яры гөрмедим,
Яры гөрене гурбан-

-дийип, өз ички дуйгуларыны йүзе чыкарыпдырлар. Гыз өзүниң сөййән йигидине говушмагыны арзув эдйэр.

Ак телпегин хер ян. хер ян,
Дал боюңа болсам гурбан
Сениң билен сүрсемм дөвран,
Гөвнөмде хич галмаз арман.

Икисиниң-де ислейәни бир-бирине мынасып өмүрлик елдаш. Гыз-гелинлериң,ылайта-да көп васп эден затларының бири бедев атлы батыр йигитлердир. Ол йигитлер ата-бабаларың говы дәплерини довам эдип, ат идедип, яраг гөтерип, өзлериниң хем бүтин халкың ар-намысыны, хак-зукутыны, әзиз үлкелерини горап гелипдирлер. Эдермен йигитлер илатың ве шоларың ичинде гелин-гызларың гөз гуванжыдырлар. Түркменлериң }Йигиде мүн дүрли хүнәр хем аздыр} дийишлери ялы, өз халкының, гелин-гызларың сөйгүсине мынасып болан гөч йигитлериң элинден гелмнйән зат ек. Олар сөвешмеги де башарярлар, сөйүшмеги-де. Олар ат ойнадып, иш битирип, экин экип я мейденда гоюн-гузы бакып геленлеринден соң, эллерине дутарларыны алып, онуң ажайып киршине какярляр.

-дийип, гыз-гелинлериң сөйгүсине сөйги билегн жогап берйәрлер.

Багыңыздан бакайын
Галам-гашым какайын,
Сениң сыя зүлпүңи,
Тамдырама дакайын-

дийип, гыз-гелинлериң сөйгүсине сөйги билен жогап берйәрлер.

Гыз өзүниң жорасы билен пикир алышар, олар өзлериниң ички сырлары билен бир-бирини хабардар эдйэр. Шонуң үчинде гыз.

Гайышдан-а гайышдан,
Атын бойны күмүшден,
Ярыңы тойда гөрдүм,
Хоржуны долы иймишден-

-дийип, жорасына гөрен-эшиденни хабар берйәр.

Монжугатдыларың көпүси дөрт сетирден, кәте бәш я ылты сетирден хем дүзүлйәр.

Яремезан- түркменлерде ораза (ремезан) айының гелендигини бушлап, ерет (шагбан) айының ахыркы гүни, илгагшам чагаларың гапы-гапы айланып айдян бентлери- санавачларыдыр.

Яремезан бентлеринде, эсасан, дини хәсиетдәки өвүт-несихатлар, дүрли өвгүли дуйгулар аңладылар(

 }Эне жан оглуң он болсун,
 Ичинде бири хан болсун,
 Геени гырмызы дон болсун
 Оразаны тутуп гелдик сизлере,
 Кой бериң, кочгар бериң бизлере,
 Хайыр-согабы сизлере!

Яремезан бентлери гутаранда болса Мухаммет ымматына яремезан!}
}Яремезан Алла-а} диен сөзлер көпчүлик болуп гайталаняр.

Яремезанда. ягны эртир ораза айының биринжи гүни дийлен агшам чагалар ики-еке я-да топар-топар болуп, гапы-гапы айланып, яремезан айдярлар. Яремезанчылар еке-де, ики-үч болуп хем, топар тутуп -да айланып белйәрлер. Көплук болуп айланыланда, топарың хеммесиниң санавачларың барыны билмеги хөкмен дал. Оларың бир-ики саныны яремезан бентлерини арам сесде гатырып санаярлар. Галанлары-да билйән санавачлары айдыланда, олар билен сеслерини гошуп, көпчүлик болуп айдярлар. Йөне топарың хеммеси санавач бентлериниң соңунда айдылан. }Яремезан Алла-а! }Мухаммет ымматына яремезан!} диен сөзлери билмеги ве айтмагы хөкман хасапланяр.

Яремезанлар санавачлары өңүнден ят беклейәрлер, хош оваз билен айдым шекилли эдип айтмага түргенлешйәрлер.

Говы сес билен санавачлары оңат айдып билйән ярамезанчылары топара гатнашянлар-да, динлейжилер-де говы гөрийәрлер ве оларың сылагыны-да етирийәрлер.

Яремезанчылар ховлының я-да жайың гапысының агзында, эгер көп хожалык яшаян улы жайлар болса, оннда белли бир-өйүң гапысының агзында дуруп, яремезан айдярлар. Эмма көп хожалык яшаян улы жайларда яремезанчыларың, гараз, бир-икиси ремезан айдылян гапының яшайжыларының бирини танамагы зерурдур. Аслында яремезанчылар башга миллетлер яшаян жайың гапысында яремезан айтсалар, өзлерини-де шол өйдәки яшайжылары-да оңайсыз ягдая саландыкларына дүшүнмелидирлер.

өй эелери яремезанчыларың хич бирини бош гойбермезлиги жуда зерур хасапаяр. Яремезанчылара көп я-да гымматбаха, улы зат берилмейәр. Оларың

хер бирине ики-үч саны кемпут, ики-үч саны алма, бир гысым кишимиш, игде, үч-дөрт саны пишме ялы затлар берселер етерликдир. Болманда бир-ики манат пул хем бермек боляр. Йөне агыз сүйжүдөр ялы бир затжык берилсе, хас говы гөрнүлйэр. Берилйэн зат яремезанчылар нэче болсалар-да (бир топарда) оларың хеммесине бир-меңзеш хем дең зат берилмелидир. Оларың бирине элли көпүк, башга бирине бэш кемпут я-да бир манат бермек өте гелишиксиздир.

Яремезанчылар топар болуп геренлеринде, оларың берилйэн затлары умумы бир габа салып, соң бир өйде пайлашян ягдайлары-да боляр. Хер бириниң өзи айрыбашга гапда диңе өзүниңкини я-да ики-үч саны достуның жорасының пайыныда бирлешдирип, соң пайлашян халатлары-да боляр. Бу яремезанчыларың өз ислеглерине баглыдыр.

Яремезан санавачлары өрэн көп болуп, оларың мазмуны, чеперчилик дережеси дүрлүчедир. Йөне оларың көпүси, эсасан, и-и рубагы гошгы формасында дүзүлөн болярлар. Олар шахырана адамлар тарапындан дүзүлйэрлер, тасланярлар. Оларың ичинеде мазмун тайдан чун, чепер языланлары халык арасында узак сакланярлар.

Күштепдилер- аслы гелип чыкышы боюнча дини эдим-гылымлар билен баглыдыр. Олар айдылышы ве ерине етирилиши боюнча мусулманларың шыгы (шайы) белегиниң ымамлары, Мухаммет Пайгамбериң доган огланы хем гневси Алының огуллары Хасан билен Хусейниң өлүми билен баглы гечирилйэн дини дэп шахсей-вахсее мензеширэкдир. Эмма күштепме мазмуны боюнча шахсей-вахсей билен дахыллы зат дэлдир. Олар яс билен баглы дэл-де, той-шагалаң билен баглы айдылярлар, ерине етирилйэрлер.

Күштепме гүнбатар Түркменстандакы емут-гөклең төркменлериниң арасында хас шөхратлы болуп, бизиң асырымыздың элли-алтмышынжы йылларында дөвлетимизниң бейлеки этрапларына-да яйрады.

Күштепмелер мазмуны боюнча русларың частушкаларына хас якындырлар. Оларда айры хадысалар адамлар, типики адам-гылымлар хакда дүрли мазмунда, эсасан, дегишме гүлүшме хэсиетли комики сюжетжиклер берилйэр. Күштепмелер көпленч еди-саккиз богунлы сетирлерден рубагы гошгы формаларында дүзүлйэн поэтики эсерлер болярлар. Олар топар болуп ерине етирилдйэрлер. Топарың ичинден бир адам күштепмелериң санавачларыны арам сес билен аяк тапырлыларының сазлашыклы ритмине гошуп айдыляр. Топардакы бейлеки айдымлар хер бендиң ахырында бир нэче гезек сазлашыклы гайталанма «эхем-үхем, эххе, эхем-үхем-үххе»-диен манысыз сес аңлатмаларыны көплүк (хор) болуп айдарляр. Күштепмелер айдыланда, саз гуралларындан пейдаланылмаяр. Олар эхеңлери боюнча шол бир мнңзеш ритмлерде ерине етирилйэрлер. Күштепмелери шахандаз хем поэзиядан башы чыкан адамлар дөрөдйэрлер. Оларда хич үйтгезйян,

өзгердилмән айдылян текстлер көп болмаяр. Эмма ил-гүн, Ватан айры-айры улы иле дахыллы вакалар, гахрыманлар-билен багланышыклы мазмундакы күштдепмелериң өмри узак боляр. Хайсыдыр бир шу вагт гидип дуран той, ондакы адамлар, хадысалар билен багланышыклы дүзүлйән күштдепмелер шол тойдан соң көп вагт гечмәнкә ятдан чыкарыляр. Башгача айдыланда, күштдепмелер ягдая, дөвре, тоя гөрә мазмунларыны тәзелеп дүрярлар. Эмма оларың айдылыш, ерине етирилиш хем-де поэтики формалары көп өзгермейәрлер. Күштдепмә айрытын өкде адамлар боляр. Олар көп пикирленмән, поэтики сетирлери йүзугра тәзе мазмунлар билен долдурмага укыплы адамлар болярлар.

Башлалыңа башлалың,
Күдепдини башлалың,
Обамызың тойунда,
Гөвнүмизи хошлалың.

Яңылтмачлар

Яңылтмач сөзүниң аслы «яңылмак, ялңышмак» сөзүндендир. Яңылтмачларда, көпленч диен ялы белли бир вака я-да конкрет бир пикир эдилмейәр. Бу-да санавачлар ялы, сөз топлумларындан дүзүлйәр. Яңылтмачлар, эсасан, чагаларың дилини енчмәге, оларың чылшырымлы сөзлери догры айдып билмек эндиклерини кәмиллешдирмәге көмек эдйәр. Догрудан хем чылышырымлы узын я-да бирмеңзеш сеслер агдыклык эдйән айры-айры сөзлери чалт ве догры айдаймак аңсат дәл. Меселен.

Бир товшан япа ярмашмакчы болды, ызы билен мен хем ярмашмакчы болдум.

Илерден бир гоч гелйәр, саг шахын сол ташлап, сол шахын саг ташлап.

Гара гоюн гумда гумалакламазмыш, гумалагын гомзаклар тогалакламазмыш.

Бирже чемче шоржа серче чорбасы.

О.Тежен. бу Тежен, күнжүлиже Тежен, күнжүси чүтеже битенже Тежен ве башгалар.

Тема. Түркмен халк дөредижилигиниң проза жанры.

Роваят ве легендаларың тарыхы өсүши ве оларың эдебиятдакы орны.

- 1. Роваятлар нәхили дөрәпдир.**
- 2. Легенда дийип нәме айдыляр.**
- 3. Эфсаналар нәме ве оларың роваятлардан нәхили тапавуды бар.**

Д. д. Легенда дийип нәме айдылар. Роваятлар нәме. Роваят билен легендалар арасында нәхили тапавут бар. Хайсы эфсаналары билйәрсиниз.

Дурмушда болуп гечен бир тарыхы вака, шахс билен багланышыклы эртеки хешиетли хекая роваят (легенда) дийилйәр.

Роваятлар (легенда) өз мазмунларына гөрә дүрли-дүрли болярлар. Олар гадымы ядыгәрликлер, көше шәхерлер, юрт атлары, тарыхы шахслар, гахрыманлар, шахыр ве багшылар барада гымматлы маглуматлар берйәрлер.

Роваят эртеки хәшиетли боланлыгы себепли, онда беян эдилйән шахс, хадыса хемише дини ялы дурмушдакысындан улаллылып, үйтгедилип я-да фантстик гөрнүшде берилйәр. Меселен(Александр Македонский (Искендер Зүлкарнайын) тарыхы шахс, ол гүйчли империя гурмак үчин улы йеришлер эдйәр. Оны бейлеки хекүмдарлардан диңе бир гүйчлүликде дәл, әйсем дурмушда хем тапавутлы этмек үчин, «Исгендериң шахы» диен роваятда ол «шахлы» эдилип гөркезилйәр. Фирдевсиниң «Шанамасындакы» Рүстем адаты палван дәл-де, фантастика палван эдилип суратландырылар. Роваятларда Хатам тай (арапларың тай тайпасындан) чакданаша эли ачык, сахы сыпатында чиширилип берилйәр. Солтан Хүсейин Байкара (Солтансөйүн) билен Алышир Новайы (Мыралы) барадакы роваятларда оларың тарыхы шахслыгы билен бирликде, ша билен везириң арасындакы жедел, чепер сөз ярышы беян эдилдйәр.

Кеймир көр барада-да бир топар роваят бар. Оларда Кеймириң халк бәхбиди үчин ички ве дашкы душманлара гаршы гөреши, түркмен халкының азатлыгы, өзбашдакылыгы угрунда эдерменлик гөркезиши суратландырылар.

Магтымгулы-Пырагы барадакы роваятларда ол бейик адамкарчилик мертебели, салыкатлы, түркмен халкыны агзыбирлиге рухландырыжы пайхаслы маслахатчы адам образында берилйәр.

Тарыхы шахслар айры-айры дөвүрлерде яшапдырлар. Оларың дурмушда битирен хызматлары өрен улы боланлыгы себепли, олар эртекилердәки батырлар, палванлар ялы суратландырылыпдыр. Бу ягдай болса роваяты халк дөредижилигиниң бейлеки гөрнүшлериндән тапавутландыряр. Аңырысында белли бир вака, хадыса атанлыгы үчин роваятлар тарыхы хақыката хас якин болярлар. Эфсаналар өрән гадымыдырлар. Оларда дүрли ырымлар ве ёмлар асырдан-асыра гечип бизиң гүнлеримизе ченли сакланып галыпдыр. Эфсаналар бирнйче топарлара бөлүнйәрлер. Олар говшак фантастики беяндан ыбаратдыр. Космогоник эфсаналарда асман жисимлериниң дөрейишлери хақында гүррүң эдилйәр. Бу эфсаналарда ай гүн ай йыл сене хасаплары хақында халкың гадымы дурмушы беян эдилйәр.

Сораглар ве юмушлар.

1.Роваят дийип нәмә айдылар.

2.Легенда дийип нәмә айдылар.

5. Роваят билен легендаларың арасында нәхили тапавут бар.

6. Роваятларың нәхили әхимиети бар.

Тема. Түркмен халк дөредижилигинде эртеки жанры.

Ишиң мейилнамасы.

1. Фантастики эртекилер.

2. Хайванлар хакыдакы эртекилер.

3. Дурмушы эртекилер.

Д.д. Эртекилер хайсы жанра дегишли. Эртекилерде аллегорик образ нәме үчин берилйәр. Эртеки хәсиетли хайсы эсерлер бар.

Дурмушы я-да фантастик хәсиетде болуп, ятдан айдылан проза эсерлерине эртеки дийилйәр. Эртекилеринң гедип чыкышы, дөрейши еке бир дөвре дегишли болман, олар көп дөвүрлеринң өнүмидирлер. Эртекилер өрән гадымы вагтларда дөрәмәге башлап, оларда адамларың гылык-хәсиетлери, дөп-дессурлары, ислег-арзулары беян эдилепдир.

Эртекилер халк дөредижилигининң бейлеки жанрларына гаранда, хас көп үйтгәп, өзгерип дурярлар. Чүнки эртекилер язув әдебияты ялы болман, олар ятдан айдыларлар. Хер бир эртекичи хайсы-да болса бир эртекини өзүче айдяр. Бирнәчелери өз айдын дуран эртекисининң кәбир эпизодларыны (бөлүмлерини) ташлап, башга бир эртекининң эпизодларыны оңа гошяр. Эпизодларың херси бир ваканы беян әдени үчин, оларың айрыланы я-да бир эртекиден бейлеки эртеке гечени о диен дуолмаяр. Кәбир эртекилеринң өзлери хем тәзе эпизодлар дүзйәрлер.

Эртекилеринң өзүне махсус болан башланышы боляр. Эртекичи диңлейжилеринң үнсүни өзүне чекмек үчин, ваканың ким ве нәме хакда гитжеклигини, хадысаның ниреде болжаклыгыны эртеки айтмага гиришмезден өң, «бир

бар экен, бир ек экен, гадым эйямда, пылан юртда бир патыша бар экен, онуң пыланча оглы, пыланча гызы бар экен» ве ш.м. дийип, соңра эртекининң мазмуныны айтмага башлаяр.

Эртекилер көпленч адалатың еңши билен гутаряр, чүнки эртекилерде

зэхметкеш халк мыдама өз азатлыгы, багтлы дурмушы ургунда эзижи сынплара гаршы тутаньерли гереш алып барыпдырлар. Халк көпчүлиги өз хыялында эксплуататор сынплары еңип, багтлы дурмуша етипдирлер. Олар өз ислег арзууларының хасыл болмагыны исләпдирлер. Муны эртекилерин гутарышында хем гөрмек боляр. Меселен, эртекилер көпленч «Достлар шат болды, душманлар мат болдулар, той болды, томаша болды, максат-мыратларына етдилер. Менем шол тойдадым, тойдан өйүмизе үсти омачалы бир чанак палав алып гайтдым ве ш.м. дийип гутаряр.

Эртекилерин умуы ерлери хем бар. Мысал үчин, эртеки айдылярка, бир эпизод гутарып, бейлекисине гечилжек болнанда, «Инди бу шу ерде дурсун, хабары пыланыдан, палынжандан алалың» дийилйэр. Кэбир эртекиде гошмача, гысга эпизодлар хем боляр. Биринчи эпизодлары өзбашына, айратын эртеки эдип хем айымак мүмкин.

Эртекилер дүрли вариантлыдырлар. Мунуң себэби болса, вагт гечдигиче халкың гүн-гүзераны үйтгәп дуряр, кэбир эртекичилер шол өзгеришлиге лайык тәзе-тәзе эпизодлары өзүнден гошяр.

Эртекилерин бирнәчесиндәки деңешдирмелер, меңзетмелер зэхметкеш халкың жемгыетдәки өз гөрүп-эшиден затларыдыр. тебигата гаршы гөрешмекде, оны өзгеретмекде иш салшан предметлериدير. Эртеки гатнашян вакиллерин дили халк көпчүлигине дүшүклиدير. Эртекилер, эсасан, кысса, гүррүң этмек елы билен айдылян-да болса, кэбир эртекилерде ваканы гызыкландырмак үчин дүзүлен кичижик гошгулара-да душмак боляр. Мысал үчин, «Акпамык» диен эртекиде(

Акпамыгың оглы, мен
Екягырның егени мен
Алтын ашыгым, алчы гоп!
Алты дайым башы үчин
Иң кичиси Байрамдыр.
Байрам дайым башы үчин
Алтын ашыгым, алчы гоп!

диен ялы сетирлер бар.

Эртеилери мазмунларына ве формаларына гарап, бир-бирине якын үч топара бөлмек болар.

Фантастик эртекилер- мазмунында жадылы-хыялы вакалар беян эдилйән эртекилере фантастик эртекилер дийилйэр. «Мамметжан», «Акпамык», «Дүе Бахаветдиниң оглы» ве башгалар фантастик эртекилердир. Оларда адамлар дурмушда болмадык хыялы дөв, көп келлели аждарха, пери ве шулар ялы

затлар билен иш салышаряр. Фантастик эртекилеринң дөрөйиш тарыхы өрән гадымыдыр. Фантастик эртекилерде душ гелинийән кәбир элементлер сынпы жемгыетден хем өнрәкки дөврүң адамларының хыялы дөрөдижиликлерине махсусдыр. Фантастик эртекилерде душ гелйән көп келлели аждарха, ювха, дев, пери, мундан башга-да адамларынң ховада учмагы, лаша, хайвана өврүзмеги ве шуңа меңзешлер хас узак дөврүң адамларының аңындакы хыялларыдыр.

Фантастик эртекилеринң бейлеки эртеки гөрнүшлеринден эсасы тапавуты ашакдакылардан ыбаратдыр(

1. Фантастик эртекининң мазмуну хас узын, бирнөче эпизоддан дүзүлсе-де, башдак-аяк белли бир сюжет линияда айдыляр.

2. Фантастик эртекилеринң гахрыманлары өрен чылшырымлы, хер түйсли агыр вакалары башдан гечирйәр. Меселен, фантастик гахрыманың еке өзи иң горкунч ерлере, юртлара, жеңнеллере, чөллере гидйәр, ол иң гүйчли хайванлар билен урушар, олар билен достлашар, оалырң гүйжунден пейдаланяр, пери ялы хыялы гезеллери өйленйәр, хас гыммат бахалы затлары-шамчыраг, гевхер ве ш.м. тапяр.

3. Фантастик эртекилеринң өзлерине махсус стилистик формасы бар. Мысал үчин, гахрыман горкулы ере, элхенч вака сезевар болса, онда көпленч(«Бу ере гулан гелсе, тойнагы кесилйәндир, гуш гелсе. ганаты, эй, адам оглы адамзат! Сен бу ерлере нәхили душдүң» Эгер гахрыман дөве душса, дөв оңа. «Шунча салам бермедик болсаң, ики үзүп, бир ялмардым», гахрыман бир ере уграп гиденсең. «Көп йәрәп, аз йәрәп, ахыр пылан шахере, пылан дага етди» дийилйәр.

4. Фантастик эртекилеринң ичи адамларынң ойлап тапан хыялы, жадылы тосламаларындан долупдыр. Олар гахрымана көмек бермек үчин дөрөдилен затларыдыр. Меселен, сумург гуш, тоту гуш ве хер дүрли жансыз затлар-сачак, өзи үчян халы, дүрли хәсиетли болан көвүш, хаса ве башгалар.

Фантастик эртеклере гатнашян эсасы гахрыманлар көпленч патышалар, оларынң огуллары, везирлер, дев, пери, аждврха ве башгалардыр. Эсер-де фантастик эртекининң гахрыманы пукара адам болса, онда гахрыман эртекининң соңунда халк тарапдары болан бир патыша дережесине етйәр. Бир йөнекей адамының оглуның я-да патшаның оглуның (көпленч кичи оглуның) эртеки-де адалатлы патыша сыпатында гөркезилмеги бу ажайып эртекилери дөрөдижи зәхметкеш адамларынң өз патышаларының я-да елбашчыларының адалатлы, халкынң тарапдар болмакларыны исләниклерининң шаядылар.

Фантастик эртекилерде баш гахрыман зәхметкеш халкынң тарапдары болса, ол көпленч батыр, эдермен, хер бир кынчылыгы еңижи сыпатында суратландырыляр. Оларынң дүнйәгарайышлары, ислег-арзувлары хем көпленч меңзеш боляр.

Патышалар, везирлер фантастик эртекилерде баш гахрыман эдилип

гетирленде, оларың образы көпленч халкы хорлайжы, эксплуататор хәсиетинде берилйәр.

Хыялы дев ве аждарха фантастик эртекилерде көпленч адамдан баслян, еңилип гөркезилйәр. Деви ве аждарханы адам өзүниң пәхимлилиги, гүйжи, гайраты билен өзүне боюн агдирйәр ве оlara хер дүрли хызматларыны этдирйәр, оларың гыммат бахалы затларына эе боляр.

Зәхметкеш халк өз эртекилеринде адамзады иң гүйчли хасаплайан тослама, көп келлели аждархалардан, девлерден хем үстүн чыкармак билен адамың гүйжүне екары баха берипдир.

Пери дийилйән хыялы зат фантастики эртекилерде хер дүрли хәсиетде - үчян кепдери, овадан гыз шеклинде суратландырылыпдыр.

Хайванлар хакынлдакы эртекилери- бу хили эртекилере хайванлар гатнашяр. Эсасы маны хайванларың үсти билен беян эдилйәр. Хайванлар хакындакы эртекилер сада, гыста сюжетли болярлар. Оларда чылшырымлы, көп меселелери өз ичине алян узак сюжет болмаяр. Оlara көпленч халкың таныш хайванлары гатнашдырыляр. Хайванлар өзлериниң хәсиетлери боюнча херекет эдйәр. Мысал үчин, мөжек-ачгөз, тилки-мекир, жөги, гоюн-юваш, сада, елбарс-вагшы эдилип гөркезилйәр. Хайванлар хакындакы түркмен эртекилерине гатыр, гарга, эшек, гулан, пишик, сычан, йылан ве гарынжа хем гатнашдырыляр.

Хайванлар хакындакы эртекилериң үсти билен көпленч акыллы, пайхаслы болмаклык адалатлы ишиң тарапында дурмаклык ялы пикирлер үнделйәр. Достлугың, агзыбирлигиң, гүйжи, агыр ягдайдан чыкмагың еллары гөркезилйәр. Мысал үчин, «Эшек, хораз ве гечиниң деви алдайышлары» диен эртеклерде гечиниң, хоазың хем-де эшегиң агзыбир херекет эдип, дев ялы хыялы атдан үстүн чыкышы суратландырыляр. Достлугың, агзыбирлигиң еңилмез гүйчдүги «Дөрт дост» атлы түркмен эртекилеринде хас айдың беян эдилйәр.

Хайванлар хакындакы эртекилериң бирнәчеси эксплуататор сынп векиллериниң хилегерликлерини ве талаңчылыкларыны паш эдйәр. Шу хәсетдәки эртекилер сатираның элементлери билен югруландур. Муңа мысал эдип, «Ымам пишик» диен эртекини гөркезмек боляр. Бу эртекиде өзүниң доймаз-долмаз холтумы үчин хер хили пыссы-пыжурлыклардан гайтмаян эзижи ганхорларың образы пишигиң үсти билен берилйәр.

«Хажа гиден Тилки» диен ертеки хас-да гызыклы ве йити. Тилки өзини, йүлүни ювуп(«Инди мен палимден гайтдым» дийип, хажа гитмекчи болан боляр. Эмма ол бейле этмек билен аңсат экленжи гөз өңүнде тутуп, «мени хем еллаш эдиң» диен хоразы, товуклары иймек ислейәр. Нетежеде болса, товуклары иййәр, хораз болса өзүниң утуртапыжылыгы билен тилкиниң алдындан аман галяр. Я-да шу эртекиниң башга бир вариантыны алып гөрелин(

тилки хораза ве товуклара гарап, өзүниң пәлинден тайдандыгыны хем-де хажа гидйәндигини айдяр. Хораз хем товуклар муңа ынанып, онуң билен биле гитмекчи болярлар. Тилки олар билен бүтин гүн ел йөрейәр, агшам ятмак үчин болса, олары өз хинине элтйәр. Соңра ол хораза ве товуклара гарап(- Мен эртир намазымны ирден окаярын. Сиз укыңызы алар ялы, намаза хеммеңизи бирден туруман, еке-екеден турзарын-диййәр. Хоразлар товуклар мунуң бу хилесине душунмән, оңа разы болярлар. Эртеки даң атманка, тилки товуклары еке-екеден чыкарып, ийип башлаяр. Гезек хораза етенде, даң атар. Хораз даш чыкарыланда, хова ягтыланы үчин, даргап ятан елеклери гөрийәр ве тилкиниң нәхили намаз окаянына дүшүнйәр хем-де «Эй тилки, мени гойбер, мен агажа чыкып, гүнүң хачан догжагына середийин, шейдип, биз намазымызы ховлутып окамалымы я ховлукман окамалымы, шоны билейин» диййәр. Тилки муңа разы боляр. Хораз агажа чыкярда, гыгырмага башлаяр. Хоразың сесине итлер гелйәрлер-де, тилкини бөлек-бөлек эдйәрлер.

Шейлеликте, хораз өзүниң пайхаслылыгы билен тилкиниң тиленминден алдавындан азат боляр ве онуң өлүмине себәп боляр.

Бу эртекиде дин, шеригат ялы билен зәхметкеш халкың ганыны соран нежис руханыларың образы хайванларың иң бир мекири, хилегери хасапланян тилкиниң үсти билен гөркезилйәр.

Хайванлар хакындакы эртекилерде диалог-геплешик көп уланлылар. Эртеки гатнашан хайванлар гепледилйәр, кавагтларда болса, олар садака гошгужыклар хем айдярлар.

Дурмушы эртекилери- эсасан, дурмуш хадысалары, адамларың башдан гечирйән вакалары беян эдилйәр. Дурмушы эртекилерде хыялы, тослама затлар дурмуш хакыкатлары билен багланышдырылар. Бу хили эртекилерде душян предметлер хем көпленч пагта, йүң, голча, эл дегирмени ялы чорва, дайхан хожалыгында хәли-шинди уланылян затлар.

Дурмушы эртеклериң гахрыманлары хем адамлар боляр. Оларың бир топары эксплуатутирленйән сынпың векиллери хөкмүнде херекет эдйәрлер ве эртекиниң ахырында еңижи болуп чыкярлар. Бейлеки топары болса, эксплуататор сынпың векиллери хөкмүнде гатнашярлар хем де ахырда еңилйәрлер, көпленч болса өлдүрилип ек эдилйәрлер. Бирнәче эртекилерде бу хили отрицатель типлер яңса аляныр, оларың йигреңжи сыпатлары масгараланяр.

Дурмушы эртекилере «Гарыбың үч оглы», «Акыллы Ахмет», «Гарыбың гызы Гүлжахан», «үч доганың талабан дуршы», «Гарыбың черкезе гидиши» ве шуңап меңзешлер мысал болуп билер.

Зәхметкеш халк өз векилиниң иң кичисини-яшыны хас гүйчли, пайхаслы, угуртапыжы эдип суратландырыпдыр. Мунуң билен бирликде эзижилериң

агырзулумундан жебир чекен гарыплар гелжеге умытлы гарапдырлар ве ахырда адалатың еңмегине дуйгудашлык билдирипдирлер. Мысал үчин»үч доганың талабан дуршы» диен эртекиде бир бай өзүниң батракларыны хас көп ишлетмек максады билен(«Кимиң гахры гелсе, онуң ягырнысындан бир гарыш тасма алмалы» диен шерти гойяр. Батракларың байың агыр юмушларындан гахарланып, ягырнысындан тасма алдыранлары аз болмандыр, үч доганың икиси хем шу ягдая дүшүпдир. Ахырда о байлыгы хукмүнде гаралар. Языжыларың, шахырдыр драматургларың халк дөредижилигине йүзленмеддиги ве ондан, гараз, бир-зат өвренимеддиги ектур.

Түркмен халк дөредижилиги, йыгналып, оларың бирнәчелери ылмы тайдан дерңелди ве чап әдилип, халк арасына ярадылды. Түркмен халкы өз фольклорыны язув үсти билен окамаклыга мүмкинчилик тапды.

Халк дөреджилиги дүрли жанрларда боляр. Олара, эсасан, айдым, лале, хувди, матал, накыл, шорта сөз, емак, монжутатды, санавач, яңылтамач, роваят, эртеки, дессан, эпос... гирйәр. Доналарың иң кичиси байың бу шерти билен онуң өзүни еңйәр, онуң эхли малларыны, машгаласыны өлдүрйәр. Муңа гахарлнян байың өз ягыршысындан хем тасма аляр. Шунлукда, угуртапыжы батрак иң сонунда еңижи болуп яыкяр.

Дурмушы эртекилеринң бирнәчеси руханыларың яланчылыкларыны, оларың мекирликлерини паш әдйәр. Мысал үчин, «Акыллы аял» диен эртекиде руханыларың векили болан сопының яланчы, мугтхор кешби гөркезийәр. «Гарыбың черкезе гидиши» диен эртекиде болса, гарыпларың аял-машгалаларының бай аялларының ишлерини этмәге межбүр боландыклары беян әдилйәр. Эртекиде ачгөз нежис сыпатлары берк танкытланяр.

Дурмушы эртекилерде патышалара, ханлара эрбет, гысгача, рехимсиз дийилип баха берилйәр, олар паш әдилйәр.

Сораглар ве юмушлар

1. Эртеки дийип нәмә айдыляр.
2. Эртекилер нәче топара бөлүнйәр.
3. Дурмушы эртекилерде реал дурмуш нәхили сураатландырылыпдыр.
4. Эртекилерде пәк сөйгиниң дабараланышы.
5. Хыялы эртекилеринң идея-тематик айлратынлыгы.

Пейдаланмалы әдебиятлар.

- 1.Баймырадов А. Хайванлар хақындакы түркмен эртекилери. А.1986.
- 2.А.Говшудов, Н.Күррәев. Түркмен халк эртекилери. А. 1977.
3. Түркмен халк эртекилер йыгындысы. А.1955.

Тема. Түркмен халк аноним дессанлары ве оларың гөрнүшлери

Ишиң мейилнамасы.

1. Дессан дийип нәме айдылар.
2. Эели дессанлар хайсылар.
3. Эесиз дессанлар хайсылар.
4. Дессанларың дүрли нусгалылыгы ве гөрнүшлери.

Д. д. Дессанлар хайсы жанра дегишли. Оларың нәмелер беян эдиляр. Авторлы ве авторсыз дессанлар хайсылар. Адалганың манысы. Дессанларың формасы, беян эдилиши.

Тутуш бир ваканы гүррүң хем гошгы үсти билен суратландырян эпик эсерлере дессан дийилйәр. Дессан сөзи яймак (дессан этмек), беян этмек диен ялы маныны аңладяр. Проза билен дессаның сюжет линимясы, поэзия билен болса эсере гатнашян айры-айры гахрыманларың, персонажларың дуйгы-дүшүнжелери беян эдилйәр.

Түркмен халк дессанларының иң мешхурлары хөкмүнде «Зөхре-Тахыр», «Шасенем-Гарып», «Хүйрлукта-Хемра», «Саярлы-Хемре», «Лейли-Межнүн», «Нежеп оглан» ве башгалары гөркезмек боляр. Дессанларда зэхметкеш халкың хем онуң айры-айры векиллериниң гадым вагтларда башыдан гечирен вакалары, ил, юрт, багтлы дурмуш угрунда эден гөрешлери, арзув-умытлары суратландырылар. Шоңа гөре-де, халкың гечмишини, сынпы гатлакларың барлышыксыз совешлерини өвренмекде дессанларың улы әхмиети бардыр.

Халк дессанлары өзлериниң мазмунлары боюнча дүрли темада болярлар. Меселен, «Гөроглы» дессанында халк көпчүлигиниң ички хем дашкы душманлара гаршы алып арян үзнүксиз гөрешлери, ол гөрешлере гатнашян адамларың гайдывсыз херекетлери, эдерменликлери, уруш хунарлери, харбы яраглар ве шуна меңешлер суратландырылар. Ине, шулар ялы эсерлере харбы гахрыманчылыклы дессанлар дийилйәр.

«Шасенем-Гарып», «Зөхре-Тахыр» болса ышкы-социал хәсиетде болан дессанлардыр. Чүнки буларда сөйги билен бир хатарда ики саны социал-гатлагың (ээиенлер хем эзилйәнлер) өзара гөрешлери беян эдилйәр.

«Хүйрлукта-Хемра», «Гүл-Сенубер» ялы дессанлара болса, ышкы-фантастик дессанлар дийилйәр. Себәби булара ышк-сөйги билен бир хатарда дөв, пери, симруг ялы дурмушда болмаян хыялы затлар хем гатнашяр.

Түркменлер арасында дессанчылык дәби өрән улы орун тутар. Айратын

дессанлар болуп, олар той-мейлислерде, отурышыкларда ятдан я-да китаба гарап, дессан айдярлар. Дессанларың өрән якымлы, пессай, нәзик айдлыш хеңи боляр. Дессанлардакы көп гошгулар йөрте айдым әдилип айдыляр.

Халк дессанларының көпүсиниң авторы нәбелли боляр. Ине, шулар ялы хенизе ченли авторлары мәлим болмадык дессанлара халк аноним эсерлери дийилйәр. Халк аноним эсерлериниң авторсызлыгының я-да авторының мәлим болмазлыгының энчеме себеплери бар.

“Нежеп оглан”дессаны барада

“Нежеп оглан” -ажайып түркмен халк дессаны. Ол йөрите багшычылык сазандалык кесибине багышланып дөредилен дессандар. Түркменлерде багшы-сазандалара, өңки дөвүрлерде болса хас хем дессанчы багшылара улы хормат, мертебе гойлупдыр. Шонуң усин XVIII асырдан башлап, халк дессанларының дәплери билен дессанчы языжыларың уаслары орта чыкарлар. Андалып, Шәбенде, Шейдайы, Магруппы, Молланепес, Мистангылыч, Молламурт диңе бир шахыр дәл-де, әәсем кәмил дессанчы языжылардыр. Дессанчы языжыларың орта чыкмагы билен-де дессанчы багшыларың шөхраты хас артар. Дессанчы багшылар улы сюжетли эсерлери чепер сурада томашача етирийәрлер. Улы сюжети чепер айдып берйән-дессанчы багшының янында отурып, эсериң мазмуныны херекетлер, дүрли эхеңлер, сеслер билен шейле тәсирли өлтүр, гызыклы эдип айдып берйәр. Шейле дессанчының жуда уссат эртист болмагы шерт болупдыр. Багшы болса эсердәки гахрыманларың дүйгы-дүшүнжелердиң, гарайышларыны бели эдийән гошгулары хеңе салып, айдым эдип айдыпдыр (хәзир дессанчының функциясының багшыларың өзлери ерине етирийәрлер). Дессанчы багчыларың томашасы XVIII-XIX асыр түркмен дурмушында театр сунгатының хуссан-да операның орнуны тутупдыр Оларың тамашасында сахна бөлеги ве индивидуал образлары ойның айры артистлер етенок дийаймесен, көп дережеде опера сунгатының XVIII-XIX асыр түркмен дурмуш ятдайы билен баглы елболушлы яшайышдыр.

“Нежеп оглан” дессанында беян эдилиши ялы дессанчы багшының кәмил халыпасы болмады. Халыпа багшы саз-саз сунгатының әхли сырларыны өврәнменден башга онда адамгарчилик хәсиетлерин-де тербиелемели. Халыпа пата беренде багшының диңе бир багшычылык кесбине дәл, әйсам бу кесбиң предметлерине-де кераматлы бир зат хөкмүнде гарамагыны талап эдйәр. Онуң диңе бир багшы дәл-де, томашачы хер бир сорагына жогап берип жуда пак геше чепер дессанчы) болмагны-да талап эдйәр. Муңа Ашыгайдың пириң Нежеп билен болан гатнашыклары мысал болуп билер. Мылайым билен Нежебиң гатнашылыкларында ене Ашыгайдың пириң хемаятларыны гөрмек мүмкин. Махласы Нежеп камил багшы, жуда ынсанчылыгы пак адам болуп иле

гошуланча, Ашыгайдың пир онуң гапдалынан айрылмалыйр. Нежеп билен Элбент багшының гатнашыклары аркалы везипе, шөхрат, байлык үчин гөрешейин көшк адамлары, хөкүмдарлар билен пакликлен, зэхметден, йөнекей, ынсаплы адамкәрчиликден ләззет алян адамларың арасындакы гатнашыклар ачлып гөркезилйәр.

Бу дессан диңе түркмен әдебиятында бар.

Сораглар ве юмушлар.

1. Дессан дийип нәмә айдыляр.
2. Дессанларың гөрнүшлери.
3. Дессанларда феодал дурмушың беяны.
4. Дессанларың темасы ве идеясы.
5. Дессанларда образлар системасы.

Тема. Түркмен милли эпослары ве оларың өзүне махсус хәсиетлери.

1. Эпос дийип нәмә айдыляр.
2. Эпосларың дессандан тапавуты.
3. Эпос хем багшычылык сунгаты.
4. Эпос хем дессанчылык дәп.
5. "Гөроглы" эпосы.

Д. д. Эпосларың нәхили айратынлыгы бар. Горкут ата нәхили эпос. Бой дийип нәмә айдылйәр. Гөроглы эпосының гахрыманларының хәсиетлери. Эпосдыр дессанларың тебигы айратынлыгы. Адалганың манысы. Оларың әдебиятдакы тутян орны.

Халк дөредижилигиниң улы гөврүмли хем-де бойдан-баша гахрыманлыклы эсерлерине эпос дийилйәр. Эпосда беян эдилйән пикирлер диңе бир айратын адамың дал-де, көп адамларың дуйгы-дүшүнмелери аркалы йүзе чыкарыляр. Онда хадысалар, вакалар, сөвешлер хас айдың, хач гиң, көп эпизодлы гөркезилйәр. Гальберсе-де эпосда көп вака, көп адам, узак дөврүң яшайшы жикме-жик суратландырыляр. Мысал үчин, «Гөроглы» (түркмен халык эпосы), «Давид Сасунлы» (эрмени халк эпосы), «Манас» (Гыргыз халк эпосы) ве башгалар.

Дүнйә иненден тә өмүрүниң ахырына ченли эпосың гахрыманларының ат-яраглары, душманлары, иймек-ичмеклери, эгин- эшиклери тәсин эдилип гөркезилйәр. Гөроглының доглушы, яшлыгындакы горсаватлыгы, Гыраты,

гызыжы, кырк йигиди, бир өзүниң бир топар гошуна гайтавул берши я-да Рейханарап, Хуңкар ялы гүйчүлерден үстүн чыкышы ве шуңа меңзешлер адатдакыдан хас улалдылып беян эдилйэр. Зэхметкеш халк өз горагчысының, хемаятчысының гужур-гайратлы, эгсилмез гүйчли, гиң гөврүмли, шэхдачык, дегишген, жомарт, мыхманпараз болмагыны исләпдир хем-де эпосда шейле затлары шекиллендирипдир.

Эпосың соңы көплөнч трагедия билен гутаряр. Мысал үчин, «Гөроглы» эпосының соңунда шейле(Гөроглыны гыррылык басар, Гырат гарраяр, кырк йигит Гөроглудан өң егалар. Гөроглы даг говагында местен тутяр хем-де уммасыз душмана гаршы сөвешде гөзгыны ягдайда дүньәден өтйәр.

Гечмиште зэхметкеш халкың эркин дурмуш, эшретли яшайыш барадакы ислег-арзувыны, жемгыетчилик дурмушыны өзүче өзгертмәге эден ымтылышыны гөз өңүне гетирмекде эпосың әхмиети улудыр.

Тема. «Горкут ата» эпосы.

Ишиң мейилнамасы.

- 1.Горкут атаның тарыхы шахслсгы.
- 2.Эпосың гадымылыгы.
- 3»Горкут атаның» эсасы гахрыманлары.

Д.Д. Горкут атаның ким боланлыгы. Эсер хайсы асырлара дегишли. Бу эпос түркменлерден башга хайсы халкларың арасында бар. Эпосың бойлары. Эпосың гадымылыгы.

«Горкут ата»-«Дәде Горкут» китабы я-да «Китабы дәде Горкут» атландырылян эсер гадымы түркмен эпосыдыр. Түркмен халк дөредижилигинде бу китап «Горкут ата» ады билен хас мешхурдыр. Түркменлер Горкут атаны диңе бир языжы, шахыр, багшы дийип танаман, айдан зады хөкман болайян, кераматлы бир адам хасапаяр. Шейле-де болса, Горкут атаның тарыхы шахс болу- болманлыгы хениз аныгына етилмедик меселелериң биридир. Эмма бу хакда Гүндогарың алымларыдыр языжылары дәде Горкут я-да Горкут ата атлы бир адамың боландыгы хакында әхтибарлы хем ынандырыжы маглуматлар берйәрлер. XV асырың бир тарыхчысы(«Мухаммет пыгамбериң заманыны якын бир дөвүрде огуздарың (түркменлериң) арасында дәде Горкут (Горкут ата) атлы бир адам дөрәп, огузларың дилинде бир китап языпдыр. Ол китабың адына «Китабы дәде Горкут» дийип ат берилдйәр» диен маглумат берйәр.

Түркменлериң «Горкут ата» эпосы X-XI хатда кәбир бөлүмлери VI-VII ас дегишлидир. Шонуң үчин -де түркмен халкының гыдымы тарыхыны, жемгыетчилик гурлушыны, адатыны, ыкдысады, ахлакы дурмушларыны өврөнмекде бу эсериң өрән улы әхмиети бардыр.

Китап «Бой» дийип атландырылан бирнөчө бөлүмдөн ыбаратдыр. Эсер, умуман, түркменлеринң эпос-дессанларына хас болан кысса (гүррүн) билен гошгыны гезеклешидирип бермек усулында дүзүлүпдир. Шахырына түркмен халкы айдым-сазы өрөн оңат гөрийэр. өзүниң шатлыгыны, гайгысыны айдым билен беян эдйэр, хер бир кынчылыга, хатда душманындан хем шыгырың айдым-сазың гүйжи аркалы үстүн чыкяр. Бу эсерде шу меселе хас хем гөрнүкли орны тутар. Мунуң хер бир гахрыманы урша гиржек боланда айдым айдар, өзүниң ажайып образлы, белент сөзи, йити айдымы билен душмана йүзленйэр. Шейлеликте, онуң ховуны аляр, суссыны басар.

Бугач хан Дерсе хан оглуның бойы.

Баяндыр хан Камган оглы бир гүн еринден туруп, көп ерлере чадырлар турдуруп, йүпек халычалар дүшемеги буюрды. Ханларың ханы Баяндыр хан йылда бир гезек той эдип, хемме огуз беглерини мыхманлыга чагырарды. Тоюнда ат, дүе, гоюн сойдуларды.

Ол

-Бир ерде ак отаг, бир ерде гызыл отаг, бир ерде хем гара отаг гурдуруп(«Оглы боланы ак отага, гызы боланы гызыл отага гондурың, кимиң оглы, гызы болмаса, гара отага гондурың, ашагына хем гара кече душап, гара гойуң яхнасындан өңүнде гетирип гоюң, ийсе ийсин, иймесе гой, тутуп гитсин, оглы болмадыга аллатагала гаргапдыр, гой, ол бизиң хем гаргаянымызы билсин» дийип буйрук берди.

Огуз беглери бир ере үйшүп, йыгнак болмага башлады. Дерсе хан диен бир бег болуп, онуң оглы, гызы екды.

Озаның сэхер вагтыны тарып эдиши. Гөр, бак озан нөме диййэр(

Салкым-салкым даг еллери өсдүгинде,
Сакаллы, болгач торгай сайрадыкда,
Сакалы узын даг (лы) ары вакладыкда,
Бедев атлар эгсин гөрүп окрандыкда,
Ак им гара сечилен чагда,
Гэвси гөзел губа даглара гүн дегенде.

Бег йигитлер, чаласынлар бир-бирине тутлушанда, даң билен Дерсе хан галкып, еринден туруп, кырык янына алып, Баяндыр ханың гүррүнчилигине гелерди.

Баяндыр ханың йигитлери Дерсе ханы гаршылыдылар. Оны гетирип, гара отага ерлешдирип, ашагына хем гара кече дүшап, гара гойнуң яхнасыны өңүне гоюп(

-Баяндыр хан мениң нөме кемчилигими гөрдүкө? Гылыжымданмы, дузумданмы? Менден эрбет адамлары ак отага, гызыл отага ерлешдирип, мениң

гүнәм болуп гара отага ерлешдирди? -дийип сораяр.

Оңа

-Ханымыз. Баяндыр ханың буйругы шейледир, ол «Кимиң оглы, гызы болмаса, оңа алла гаргайыпдыр, биз хем гаргарыс» дийди- дийип айтдылар.

Онда Дерсе хан өз йигитлерине

-Туруң гиделиң, бу ягдайың гүнәкәри менми я мениң аялыммы-дийип еринден турды. Дерсе хан өйүне гелди ве аялыны чагырып, оңа шейле дийди

Бәри гелгил, башым багты, өйүм татты,
өйден чыкып йөриенде, селби бойлым,
Топугында сармашанда, гара сачлым,
Гуруглы яя меңзәр-чатма гашлым,
Гоша бадам сыгмаян дар агызлым
Гүйз алмасына меңзәр-ал янаклым,
Хатыным, дирегим, түвлегим.

Гөрермиң, нәмелер болды. Баяндыр хан бир ере ак отаг, бир ере гара отаг, бир ере гызыл отаг дикдирип(«Огуллыны ак отага, гызлыны гызыл отага, оглы ве гызы болмадыгы гара отага ерлешдириң, ашагына хем гара кече душап, гара гойгуң яхнасындан өңүне гоюп, ийсе-иссин, иймесе-турсун, гитсин Кимиң оглы-гызы болмаса, оңа таңры таргандыр, биз хем гаргарыс» дийипдир. Мени гаршылап, гара отага салып, ашагыма гара кече дүшөп, гара гойнуң яхнасындан өңүме гоюп(«Таңры сени гаргандыр, биз хем гаргарыс, шоны билгин» дийдилер. Сенденми, менденми, таңры бизе огул я гыз бермәндир -диййәр.

Сөйлеме.

-Хан гызы Еримден турайынмы, якаң билен богазындан тутайынмы

-Габа өкжем астына салайынмы, гара полат уз тылыжымы этиме алайынмы

өз гөврәнден башыңы кесейинми Жан датлысын саңа билдирейинми

Алжа ганың ер йүзүне дөкейинми. Хан гызы. Себәби нәдир, дийгин маңа.

Гаты газап эдерин, шинди саңа-дийди.

Онда Дерсе ханың аялы.

-Хай, Дерсе хан, маңа газап этме, ынжап ажы сөзләр сөзлеме, ериңден өри тур, ала чадырларыңы гердир, ат, дүе, гоюн өлдүр(ичогузун داشогузун беглерини йыгна. Ач гөрсөң доюргын, ялаңач гөрсөң, дон этгин, борчлыны боржундан гутаргын, депе кимин эт йыт, көл кимин гымыз сагдыр, улы той эт, хажат диле, белки бир агзы догалының алкышы билен таңры бизе бир огул берседи-дә-дийди.

Дерсе хан аялының сөзи биле улы той этди. Ат, дүе, гоюн өлдүртди, ичогуз, داشогуз беглерин йыгнады. Ач гөрсө доюрды, ялаңач гөрсө, дон этди, борчулары берги-боржундан гутарды. Депе кимин эт йыгдырды, көл кимин гымыз сагдырды. Эл гөтердилер хажат диледилер. Бир агзы догалының алкышы

билен аллатагала бир огул берди- аялы гөврели болды.

Салар газаның өйүнің ягмаландыгы бойы

Бир гүн (Тулу) гушуң перзенди, биз гарыплар умыды, уруг-тире арсланы, гоңур атың эси. Ораз ханың какасы. Баяндыр ханың гиевси, галың огузың дөвлети, галмыш йигит аркасы-Салыр Газан еринден турды, гара ериң үстүнде өзүниң тогсан башлы өйүни тутдурды, тогсан ерде йүпек халылар дүшетди. Сегсен ерде күйәзелер гоюлды, алтын кеселер тайярланды. Гара гөзли, хуп йүзли, сачы ардына узалы, гөвси гызыл дүмели, эллери билегинден хыналы, бармаклары йүзүкли, овадан докуз огуз беглерине шерап сүзүп берерди. Узак вагтлы ичишдикден соң, йити шерабың гүйжи Салыр Газан Улаш оглуның алнына чыкды, ол габа-дызы үстүне чеке дүшүп дийди(

-үйнүми аңлаң, беглер, сөзүми диңләң, беглер ята-ята янымыз агырды, тура-тура билимиз гурады, гилделиң ав авлалың, туш тушлалык, сутун-кейик йыкалың, гайдалың, отагымыза дүшелиң, иелиң, ичелиң, вагтымызы хош гесирелиң.

Далидендер Коян Селжук оглы айтды(- Хава, хан Газан, маслахатдыр-дийди. Гарагүне оглы Гарапудак хем шейле дийди. Бу сөзлери эшиденден соң, ат агызлы Ораз гожа чүкүне дүшүп(- Агам Газан, обаны ким саклар- дийип сорады.

Газан.

-Обаны сакламага оглум. Ораз янының үч йүз йигиди билен галсын-дийди.

Газан, Далидендер, Гарагүне, Ширшеместдин, Бирек, бег Егенек ве башга огуз беглери атландылар, ала дага ала лешгер ава чыкды.

бу ваканы душманың жансызы дуюп, алгын Шүкли мелеге хабар берди. Еди мүн гара сачлы, гайры динли душман атлылары ярым гижелер Газан бегиң обасына дөкүлди. Газаның алтын бовун өйлерини таладылар, гыз-гелинлерини өйден чыкардылар. Хатар-хатар гызыл дүелерини итдилер, тебледәки шабаз атлары мүндүлөр, агыр хазынасыны, бол пулларыны таладылар.

Кырк саны инче билли огуз гызлары билен Газаның аялы бойы узын Бурла хатын, гарры энеси ве ослы Ораз есир дүшди. Илек гожаның оглы Гулмаш Газан бегиң затларының үстүнде талаңчылар билен чапышып, халак болды.

Газаның бу ишлерден хабары екды.

Душманың бири(

-Газаның сүри-сүри атларыны, мүндүк, алтын-күмшүни таладык, кырк йигиди билен оглы Оразы туссаг этдик, хатар-хатар дүелерини итдик, кырк инче билли гызлары билен Газаның аялыны тутдук. Гөр, биз Газана нәхили

хайплар этдик! «дийип өвүнди. Оларың ене бири(-Газан бегде ене бир ахмырымыз галды-дийди.

Шүкли мелек:

-Хә, азнавур, нәме хайпымыз галды-дийип, ондан сорады.

Онда ол(

-Ич йүзде Газаның он муң саны гойны гезип йөрөндир. Эгер шоны хем алып билсек. Газана улы хайп этдигимиз боларды-дийди.

-Алты йүз атлы атланып, барып гетирсин-дийип, ша буйрук берди. Алты йүз атлы атланып, гойна тарап ат салды.

-Гойнун чопаны Гаража гижә ятырса, элхенч дүйш гөрүп, серменип ор турды. Ол Демиргүйжи. Габангүйжи диен доганларыны янына алып, агылың гапысыны беркитди. үч ерде дөпә киби даш үйшүрүп, ала голлы сапаныны элине алды.

Чопан доганларының хақы үчин хем душманы эсли ковды. оларың ләшинден бейик дөпә этди. Соңра чакмак чакып, от якды, ойлутыны якып, күлүни ярасына басды.

Соңра ол елуң гырасында отурып:

-Салыр Газан, бег Газан, өлүмисин, диримисин, бу ишлерден хабарың екмы?-дийип, гайыланып атлады.

Хава. ханым шол гижә галың огуз дөвлети. Баяндыр ханың гиевси, Улаш оглы Садыр Газан бир гайгылы дүйш гөрди. Ол серменип, еринден өр турды(

-Билйәрми сен, доганым Гарагүне, мен нәхили дүйш гөрдүм, нәхили гайгылы вакалар гөрдүм. Тугун (гушы) элимден элгушумы талап алар гөрдүм, гөкден йылдырым ак бовун өйүм үстүне чакар гөрдүм. Дола ве гара думанлар ордамың үстүне дөкүләр гөрдүм. Гудуз гуртлар өйдүм талар гөрдүм. Гара дүе өкүзими гырап гөрдүм. Шу дүйши гөрелим бири, хич эссими дүйре билмен. Ханым, гардаш, мениң шу дүйшүм ергул маңа дийди.

Гарагүне айдар.

-Гара булут дийдигиң сениң дөвлетиңдир. гар-ягмыр дийдигиң сениң лешгериндир, сач гайгыдыр, ган гарадыр (ховпдур). Галанларыны мен еруп билмерин, алла ерсун -дийди.

Шейле дийгеч, Газан айыды

-Сен авчылары дагытма, мен бу гүн гоңур ата мүнүп, үч гүндүк елы бир гүнде аларын, өйле болманка, юрдума барарын. Эгер саглык-эсенлик болса, агшамлык ене долланып гелер мен, эгер саглык-эсенлик болмаса, мениң гитдигимдир, онда өз башыңызы өзүңиз чараң-дийип, атыны депди, ела дүшди. Гел-гел, юрды тозап ятыр. Газан бег юрды билен хабарлашар.

-Гумсырап галан юрдум, гулан иле сугун, кейиге гоңшы юрдум. Саңа ягы ниреден дарады, гөзел юрдум. Ак өйүм дикилен еринде юрды галмыш, гаррыжа энениң отуран ери галмыш, оглум Оразың ок атан нышанасы галмыш, огуз

беглериң ат чапан мейданы галмыш. гара газан атарылан ожак галмыш.

бу халлары гөрүп, Газаның гара гыйма гөзлерине ган яш долды, ган дамарлары гайнады, гара багры сареды. Ол гонур атыны дебсәп, душманың ызыны алып утрады...

Газаның өңүнден бир сув чыкды «Сув хакың дидарыны гөрендир, мен сув билен хабарлашайын» дийип, йүзлендим.

Гөрелиң, ханым, ненең хабарлашды.

Бай Бугра бег оглы Бамсы Бирек бойы

Камган оглы хан Баяндыр гара ериң үстүнде ак бовун нйлер тутуп, йүпек халылар дүшеди. Ич огуз, даш огуз беглери Баяндыр ханың мейлисине йыгнанды. Бай Бугра бег Баяндыр ханың сөхбетине гелипди. Баяндыр ханың гаршысында Гарагуне оглы Гарапудак яя даянып дурды, саг янында Газаның оглы ораз дурды, сол янында Казылык гожа оглы бег Егенек дурды.

Бай Бугра бег булары гөрүп, ах чекип, башындан акылы гитди, десмалыны элине алды, мөңнүрип аглады. Огуз аркасы, Баяндыр ханың гиевси Садыр Газан бейле этгеч, галың габа дызының үстүне чөкүне дүшүп, Бугра бегин йүзүне бакды(- Ери, Бай Бугра бег, нәме атлайып, бозлар сен? -дийди.

Бай Бугра бег айтды(

-Хан Газан, нәме үчин атламайын, нәме үчин бозламайын, огулда шәригим ек, гардашда гадырым ек, алла маңа тартардыр, бир перзент бермәндир. Хав, беглер тәжим-тагтың үчин аглар мен, бир гүн мен өлерин, еримде-юрдумда хич ким галмаз-дийди.

Онда Газан.

-Шонуң үчин аглармың -дийди.

Бай Бугра бег айтды.

-Хава, шонуң үчин. Мениң хем оглум болса, Баяндыр ханың хызматында болса, мен хем оңа бакып, сөвүнсем-гувлисам-дийди.

-Беглер мениң үчин хем бир дилег эдиң, аллатагала маңа-да бир гыз берсин -дийди.

-Беглер эл галдырып-Аллатагала саңа бир гыз берсин дийип дилег этдилер.

Бай Бегжан айтды

-Беглер, сиз билип гоюң, эгер мениң гызым болса, Бай Бугра бегинң оглуна берер мен-дийди.

Арадан энчеме заманлар гечди. Бай Бугра бегинң бир оглы болды. Бай Бегжан бегинң хем бир гызы болды. Огул иллери муны эшидип, шат болуп совүндилер.

Бай Бугра бег сөвдагәрлери янына чагырып

-Сиз Рум велятына гидип, мениң оглум уллаянча, оңа ягшы халат-серпайлар алып гелиң-дийип буюрды.

Безиргенлер ела дүшүлер, энчеме елларыны сөкүп, Ыстамбула етишдилер. Маслахатлашып, геңешип, көп ягшы затлар алдылар. Бай Бугра бегиң оглы үчин бир деңиз гуланы боз айгыр, бир төзли гаты яй.

Түркмен адаты, дөп хем дессурлары

1. Дөп -дессур нәме.
2. Түркмен ырымларының әхмиети.
3. Адат нәме. Оның хадалары хайсылар.
4. Адат ве дөп-дессурларың умумылыгы ве тапавуды.

Даянч дүшүнжеси.

Адат ве дөп дессурлар хачан дөрөпдир. Адымлар олара нәхили середйәрлер. Сиз дөп дессуры нәхили дүшүнәйәрсиңиз.

әхли халкларда болшы ялы, түркменлериң хем өз яшайыш, дурмуш шертлериде, ынанчларына ве гайры милли ягдайларына гөрә адат хем дессурлары бар.

Адатың дөп хем дессурың кадалары халкың асырлар довамында дөрөден, камиллешдирен рухы мәдениятының айрылмаз бир бөлегидир. Ол кадалар адамларың өзара гатнашыкларына, оларың ил-юрт, машгала, жемгиет, дурмуш билен баглы әхли эдим-гылымлара болан гарайышларының йөрелге, канун хөкмүндәки аңладылышыдыр. Адатың дийип дессурың прогрессив кадалары жемгietiң ил-юрдуң бахбитлерини горяр. Олар умуман, дурмушың ил-юрдуң, башлан гечирмели болан гапма-гаршылыкларының гөрешлериниң көп асырларда сыпатдан гечен практикасының нетижелери, жемлери эсасында дөрөп кәмиллешипдирлер.

Адатың кадаларына түркменлер хер хили ягдайда-да болмагы мүмкин болмадык ве язылмаклык конунлар хөкмүнде гараярлар. %зи-де адатың дөбиң, дессурың хөкманы бержай әдилеймели, бири-бирлери билен есаплашып гидйән када-канунлары бар. Эмма шол када-канунларың ыслама ченлик анык язгылары bize гелип етмәндир. Гадымы язув ядгарликлеринде ыз галдыран шол када-канунлар хакда йөрте ылмы дерневлер хем ек. Шонуң үчин хәзирки түркменлериң арасында адат, дөп, дессур диен айры-айры кадалы дүшүндериң хеммесиниң адатың дөпден, дөбиң дессурдан тапавутлы маныны аңладян

дүшүнжелердигини текрарлаярлар. Иң яманы-да бу бини билен багланышдырып,Түркменистан гарашсыз дөвлет боланча оларың гаршысына гөреш ытлан эдилипди. Гечмишиң зыянлы дөп-дессурлары диен аңлатма билен багланышдырып, көп адамлара гүиз йүкленилди. Гарашсызлыга эе болунандан соңра түркмен өзүниң асырлардан ашып гелиән адатына, дөп, дессурларына эе болмак багты мияссер болды.

Адат барада дүшүнже. Адат түркмениң ганына орнашып, онда жан билен биле яшаян дүшүнже хасапланян, иң гадымы дурмуш, яшайыш кадаларыдыр. Яшулулар адатың хер бир түркмен тарапындан хөкмены бержай эдиләмели кадалары дийип шулары ныгатаярлар

Ата-энени керамат дережесинде эзиз гөрмек.

Ган дүшерлеринң гарындашларың, гиредешлеринң, тайпадашларыңы, сени адам эдип дүнйә танадан халкыкы билип, оңа хемише хызмат этмек.

Намыс-арлылыгы әхли затдан екары тутып, мертебели сакламак.

Әхдиңе, касамыңа, аятыңа хер хили ягдай болса да шепалы болуп галмак.

Ялая сөзлемеклиги, киши хакыны иймеклиги месебиң билен деңлеп, эндиңк эдинмек ве башгалар.

Адатың хөкманы бержай эдилмели кадаларфы еди дийяйрлер. %зи-де бу кадалар ысламдан хас өң хер бир түркмениң хекман боюн болуп, бержай этмели иземез конуны хасарланыпды. “Атандан-акыл ал, энеңден-эдеп” дийилиши ялы адатың бу кадаларыны энелер чагаларының аңына яшлыкдан гуяпдырлар. Адатың кадаларының жуда гадымдыган көп деллилер бар. Ине, ата-эне барада шейле гүррң айдылар. “Ынсан өзүниң хемме задынаы башга бир зада чалшып билийәр. Эмма ата-энесини хич бир зада чалшып болмаз. Себәби олар хер бир ынсанда деңи болмадык екелик тәклипдир”. Догрудан хем, адамың өзүне дегишли хайсы зады болса-да, оңа дерек иккинжи бир зады эдинмеги мүмкин. Эмма ата-эне дерек иккинжи бир ата-эне эдилмек мүмкин дәл.

“Горкут ата” кәбир дурнуклы сөз дүзүмлери көп гайталаняр. “Ак сакаллы атаңы-атлатма, ак гыначлы энен бозлатма”. “Эне хакы-таңры хакы”.

Бу серде арлы-намыслы болмак хакда-да, антыңа, әхдиңе бивепалык догрусында хем гадымы дүшүнжелер көп гайталаняр. Ар-намысың, имана ата-эне болан гарайышлар билен сеплешдирилип берилйән ерлери-де кән. Горкут атаның адыңдан айдылан бир алкыш санаважында шейле дийилийәр. “Ерли гара дахларың йыкылмасын. Көлегелиже габа агажың кесилмесин, Ак сакаллы бабаның ери-учмах болсун. Ак гыначлы энеңни ери-бехишт болсун. Ахырсоңы ары (пәклиги) имандан айырмасын.

Түркменлеринң «Горкут ата» эпосы X-XI хатда кәбир бөлүмлери VI-VII ас дегишлидир. Шонуң үчин -де түркмен халкының гыдымы тарыхыны, жемгыетчилик гурлушыны, адатыны, ыкдысады, ахлакы дурмушларыны

өвренмекде бу эсерин өрән улы әхмиети бардыр.

Китап «Бой» дийип атландырылан бирнәче бөлүмден ыбаратдыр. Эсер, умуман, түркменлериң эпос-дессанларына хас болан кысса (гүррүң) билен гошгыны гезеклешдирип бермек усулында дүзүлипдир. Шахырына түркмен халкы айдым-сазы өрән оңат гөрйәр. өзүниң шатлыгыны, гайгысыны айдым билен беян эдйәр, хер бир кынчылыга, хатда душманындан хем шыгырың айдым-сазың гүйжи аркалы үстүн чыкяр. Бу эсерде шу меселе хас хем гөрнүкли орны тутар. Мунуң хер бир гахрыманы урша гиржек боланда айдым айдар, өзүниң ажайып образлы, белент сөзи, йити айдымы билен душмана йүзленйәр. Шейлеликте, онуң ховуны аляр, суссыны басар.

Сораглар ве юмушлар.

1. Адат дийип нәмә айдылар.
2. Дәп нәме.
3. Дессур дәпден нәхили тапавутланяр.
4. Дәп-дессурларың халкың дурмушындакы ролыны айдып бериң.
5. Дәп-дессур халклар арасында нәхили әхмиете эе.
6. Адагың кадаларыны дүшүндирип бериң.

Пейдаланылан әдебиятлар.

1. Б.Гарриев. Түркмен фольклорындан усылы голланма. Ашгабад. 1980 й
2. Түркмен халк дәрәджелиги боюнча очерк. Ашгабад. 1986й.
3. Ш.Халмухаммедов.. Түркмен халк сатирасының ве юмориның жанр өз болушдыгы. Ашгабад. 1976.
4. Н.Шукуров. Түркмен фольклорында халкың дүнья гарайышының

шөхлелениши. Ашгабад. 1990й.

5. В.Велиев. Түркмен халк поэзиясы. Ашгабад. 1987й.

6. А.Дурдыева. Городлы эпосында фантастика. Ашгабад. 1985.

7. А.Баймырадов. Түркмен фольклор позасының тарыхы революциясы. Ашгабад. 1982й.

8. А.Баймырадов. Хайванлар хакындакы түркмен эртекилери. Ашгабад. 1985.

9. Г.Ильясова. Түркмен халк дөредижилигинде машгала дөп поэзиясы. Ашгабад. 1990й.

10. Б.Гаррыев. Алтын дөнелер. Ашгабад 1982.

11.Едигеним еди йылдыз. 1ве 2 китаплар. А.1989.

12. Гүлөлек. Түркмен фольклор эсерлери. А.1965.

13.Түркмен халк шахырана эсерлери.-А. 1965.

14.Накыллар ве аталар сөзи.-А. 1961.

15.Шамар. Түркмен халк эртекилери. –А.1981.